

‘Jantje Kaas en zijn jongens. Bijdrage tot de kennis van de Ned.-Indische soldatentaal in de 19e eeuw’

J.J.M. van Dam

bron

J.J.M. van Dam, ‘Jantje Kaas en zijn jongens. Bijdrage tot de kennis van de Ned.-Indische soldatentaal in de 19e eeuw.’ In: *T dschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde* 82 (1942), afl. 1, p. 62-209

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/dam_048jant01_01/colofon.htm

© 2006 dbnl

Jantje Kaas en zijn jongens. Bijdrage tot de kennis van de Ned.-Indische soldatentaal in de 19e eeuw door J.J.M. van Dam.

Verantwoording.

Deze studie heeft één pretentie: ze is de eerste samenvattende studie van een Indische kringtaal. Ze heeft dus de kenmerkende fout niet volledig te zijn, hoewel ze tot stand gekomen is ook en vooral door persoonlijk contact met oud-militairen van alle rangen en graden. Bij de verwerking van de gegevens deed het gemis van een Nederlandse-taalwetenschappelijke bibliotheek in Indië zich dubbel gevoelen.

Wij volgden het Indische spraakgebruik en duiden vaak aan met de naam 'Hollands' waar de taalwetenschap 'Nederlands' zou eisen.

Mogen anderen later van de bouwstoffen door mij verzameld het volkomen werkstuk leveren.

De Schrijver.

Voorwoord tot den militair-lezer.

Gij milicien, die met tegenzin Uw dienstplicht vervult, bedenk, dat gij geroepen kunt worden Uw geboortegrond te verdedigen. Overweeg, met welk een energie, moed, opoffering en persoonlijke ontberingen de 'fuseliers', de 'koloniale', de grondslag legden voor de vrede in het land, waar gij Uw bestaan en levensvreugde zult vinden.

Gij beroepsmilitair, die thans de geestelijke en stoffelijke voordelen geniet, waarvan Uw voorgangers in de 19e eeuw zich geen voorstelling dorsten te maken, houdt de gedachtenis van die voortrekkers in ere.

Ik vertrouw, dat gij, die dit werk leest, de overtuiging hebt, dat het uitsluitend is geschreven uit intense belangstelling voor den militair, waarbij iedere beschuldiging van den fuselier den schrijver verre bleef.

Voorwoord tot den burger-lezer.

Gij burger, die in gezapige rust thans kunt arbeiden aan de ontwikkeling en welvaart van dit land of aan de vermeerdering van Uw fortuin, gij zult in dit werk vinden reflecties op den koloniaal, die het meest het type trachten te benaderen.

Overweeg de grote offers aan gezondheid, zelfs aan levens, die in de 19e eeuw de militairen brachten voor Uw veiligheid en laat niet op Uw lippen komen de verzuchting van den Farizeeër (Lukas 18. vs. 11):

‘O God, ik dank U, dat ik niet ben gelijk dezen’.

Inleiding.

23 Juli 1918 is een belangrijke datum in de historie van het Koninklijk Ned.-Indische leger. Op die dag had de inlijving plaats der jaarklasse 1894 van de Europese militie en toen de eerste milicien de *tangsi* (kazerne) betrad, was daarmee de geslotenheid van de kring van het Indische leger gebroken. Tot dat moment had het leger - behalve de inlandse troepen - bestaan uit Europese beroepssoldaten, waarvan de werving had plaatsgevonden in Holland. Het zeer gering aantal Europeanen, dat in Indië zich verbond, kan buiten beschouwing blijven.

Voor ons doel: de bestudering van de soldatentaal van het Indische leger gedurende de 19e eeuw, is 23 Juli 1918 dus een belangrijke datum. Door de volstrekt gesloten eenheid, die het Indische leger in zijn geheel tegenover de Europese burgermaatschappij in Indië vormde, waarvan wij oorzaken en gevolgen met de invloed daarvan op de soldatentaal later zullen nagaan, was de integratie naar binnen natuurlijk krachtig en was de soldatentaal vóór 1918 dus zeer merkwaardig. Daarna wordt de toestand anders.

De Europese beroepsmilitair krijgt naast zich den Europeanen milicien, waardoor de burgermentaliteit in wezen en denken en taal den beroepsmilitair moet beïnvloeden. Er komt wisselwerking.

De beroepsmilitairen hebben zich geïsoleerd, maar tegen de jaarlijks opkomende stroom van een 700 à 1000 jongere recruten zullen zij het op den duur niet kunnen volhouden. Er moet - al moge dit dan niet direct aanwijsbaar zijn - van deze miliciens invloed op de soldatentaal zijn uitgegaan. Men zou menen, dat door de miliciens een infiltratie van de soldatentaal in de algemene taal moet hebben plaatsgevonden. Naar mijn mening - hoewel wederom niet met positieve bewijzen te staven - zal de invloed van de soldatentaal op de algemene taal uiterst gering zijn, daar het jaarlijkse contingent miliciens te gering is, om op een zo uitgestrekt gebied als onze archipel en de daarover verspreide Europese burgerbevolking van invloed te kunnen zijn. Bovendien zijn de miliciens, volgens het Dienstplichtvoorschrift, niet verplicht om op expeditie mee te gaan, waardoor een gedeelte van het militaire leven (posten-bivak) voor hen is afgesloten. Een gedeelte van de soldatentaal kan dus voor hen terra incognita blijven. De steekproeven door mij gehouden hebben mij in mijn mening versterkt.

Bij mijn onderzoek heb ik mij dus zoveel mogelijk beperkt tot de tijd vóór 1918. Dit sluit mijn aandacht voor de soldatentaal na 1918 niet uit. Vooreerst zijn er woorden en uitdrukkingen van vroeger, welke ook nu nog gangbaar zijn; andere zijn duidelijk van de jongste tijd, omdat zij betrekking hebben op wapenen en diensten van de later jaren. Daarnaast zijn er zeer veel woorden thans uit deze kringtaal verdwenen, waarop betrekking heeft hetgeen Verdam zegt: ‘Verschillende spelen en voorwerpen raken in onbruik; munten, meubelen, werktuigen, vervoermiddelen worden door andere vervangen; zeden en gewoonten, gebruiken en plechtigheden moeten voor andere plaats maken en met de hier genoemde zaken geraken ook de benamingen er van op den achtergrond, ja worden vaak na een langeren of korteren tijd geheel vergeten’¹⁾.

Bronnen. Geschreven bronnen (woordenboeken en woordenlijsten) bestaan er voor het Indische leger niet. Oude handboeken, waardoor de speurder inzicht zou kunnen krijgen in de ontwikkelingsgang

1) VERDAM, *Uit de geschiedenis der Nederl. taal*. Herzien door Prof. STOETT. 4e dr. Zutphen, W.J. Thieme, 1923, p. 279.

van het handwerk en de geleidelijke toeneming van een aantal nieuwe woorden, waarop het afsterven van oude woorden zou kunnen volgen, bestaan er hier niet. De oude militaire reglementen en voorschriften golden voor het Nederlandse leger en kregen een aanvulling, die bestemd was voor het Indische leger.

Een bepaalde ‘vakpers’ was er vroeger niet. Pas na 1869 met de oprichting van het *Indisch Militair Tijdschrift (I.M.T.)* kon men gaan spreken van een vakpers. En hoewel dit tijdschrift voor officieren bestemd was, werden er ook de belangen van onderofficieren en soldaten in behandeld. Wij vinden in dit tijdschrift herhaaldelijk artikelen, die aandringen op betere sociale toestanden voor de ‘minderen’. Met de opkomst van de ‘vakverenigingen’ verschijnt ook het *Maandblad voor den onderofficier der Landmacht in Nederlandsch-Indie*, dat van 1906 dateert. Ook dit beperkt zich niet tot de belangen van den onderofficier, maar wijdt telkens aandacht aan die van den fuselier. Deze tijdschriften zijn en worden nog geschreven in het Algemeen Nederlands.

De patrouille-rapporten, die geschreven bronnen konden zijn voor ons doel, worden door officieren en onderofficieren in behoorlijk Nederlands gesteld, doch wanneer ze door militairen van lager rang werden opgemaakt, werden ze vóór inlevering bij hogere chefs zodanig gepolijst, dat er van originaliteit in uitdrukking - wat wij voor ons doel zo graag hadden gehad - geen sprake meer was. Bovendien zijn de oude rapporten alle vernietigd.

De ‘schetsen uit het Indische soldatenleven’, die in de loop der tijden wel verschenen, hadden niet alleen een beperkte oplaag, maar ze waren, voorzover wij hebben kunnen achterhalen, alle geschreven in behoorlijk Nederlands, waartussen zo nu en dan een term uit de ‘soldatentaal’. Typisch werk, zoals van Ginneken aanhaalt in zijn *Handboek* (dl. II. p. 445-448) uit H. Drabbe, *Het dappere Hollandsche leger* trof ik nergens aan. Het best zijn voor Indië de *Cantine-vertellingen* van den oud-onderofficier Leo Lezer te Bandoeng. De soldaat zelf schreef voor publicatie nooit en als hem na zijn pensionnering een schets van een herinnering uit de pen vloeide voor een vakverenigingstijdschrift, dan deed hij zijn uiterste best om zo zuiver mogelijk Hollands te schrijven.

Rest onze voornaamste bron: het persoonlijk contact. De moeilijkheden daarvoor zijn ontzettend groot. Het aantal militairen van

de jaarklassen vóór 1918 wordt met den dag minder door pensionnering en overlijden. Zodra het leger verlaten wordt, zwerven de oud-militairen uit over Indië en Europa, zodat het moeilijk is om met hen contact te krijgen en .... te behouden, want hun adressen zijn vrijwel onbekend bij de officiële instanties. Aan schrijven hebben zij - om het populair te zeggen - 'een broertje dood'. Alleen door persoonlijk contact is er iets los te krijgen. Anderen ambiëren een burgerbetrekking en ontpoppen zich bij de een of andere gelegenheid als 'oud-militair'. Ten slotte is er nog een categorie, die door onaangenaamheden in militaire dienst ondervonden, niet gaarne meer herinnerd wordt aan die tijd en daar ook niet meer over wenst te spreken.

Hoe verder men bovendien in de historie voor 1918 teruggaat, hoe geringer het getal nog levende oud-gedienden wordt. De moeilijkheden, waarvoor de onderzoeker zich geplaatst ziet, worden praktisch met den dag groter, zodat de schrijver zijn gegevens publiceert in de hoop, dat nog aanvullingen verkregen kunnen worden, die over enige tijd niet meer te verkrijgen zullen zijn. Met grote belangstelling ziet hij die tegemoet.

Hoofdstuk I.

De plaats van den fuselier in de Indische maatschappij.

De werkring van den soldaat in den oorlog is eenvoudig. Hij moet ten allen tijde in staat zijn te marcheeren en zijn wapens te gebruiken.

Voorschriften voor het gevecht van en tot het houden van oefeningen bij de Infanterie. Batavia, 1886. § 9.

De beschouwingen, die wij hier laten volgen, dienen alleen voorzover zij als inleiding tot ons werk nodig zijn. Het is dus niet de bedoeling een afgeronde studie te geven van de sociale functie, die de soldaat te vervullen had en heeft in de Indische maatschappij, hoewel die zeer interessant zou kunnen zijn. Het is jammer, dat, voorzover ons bekend, niemand zich tot heden daartoe heeft gezet en wij hopen, dat de bestudering van de Indische geschiedenis zich niet zal blijven beperken tot het tijdvak van de V.O.C.

Sedert de ontdekking van ‘de Oost’ door de Hollanders is dit land veelal het laatste toevluchtsoord geweest voor hen, die ‘t in maatschappelijk opzicht in Holland niet naar den vleze ging. We herinneren ons bijv. het bezoek, dat Joan de Wolff en Jacob van der Vecht in 1659 brachten aan Just van den Vondel (zoon van onzen dichter Joost van den Vondel) en waarbij zij hem komen mededelen, dat hij - zonder zijn vrouw (Baertgen Hooft) en zonder zijn kinderen - ‘ter voorkoming van nieuwe moeilijkheden het land moet verlaten om onder behoorlijk toezicht zijn fortuin in Oost-Inje te gaan beproeven’. Het afscheid aan de steiger bij de Schreyerstoren te Amsterdam van den Ouden Joost heeft Alberdingk Thym ons ontroerend beschreven in zijn Vondelportretten¹⁾. Mocht het lonkende fortuin een reden zijn geweest en was de handtekening onder het contract voor het Indische leger de laatste, die in het vaderland nog gehonoreerd werd, vele Oostgangers hadden andere beweegredenen. Het kleine Holland was te benauwd voor hun exotische dromen. Zij wilden de wereld zien, zij wilden die veroveren! Zij droomden van glorie, van officiers-épauletten, van eretekenen, van aanzien! Dat kon men, de voorbeelden waren er, in Indië bereiken. Voor de buitenlandse elementen, die zich bij de wervers te Harderwijk (Het Werfdepot) meldden, gold meestal de ‘Ehrensache’. Buitenlandse officieren, vooral van adel, waren vaak gedwongen hun leger te verlaten en verwisselden de officiersuniform voor die van soldaat bij het Indische leger, vertrouwend, door hun kennis, dapperheid en relaties spoedig de officiers-épauletten in het Indische leger te verkrijgen.

De Hollander had in het algemeen een afschrik voor het beroep van soldaat. De Napoléontische oorlogen hadden het volk voldoende de ontberingen, ruwheden en gevaren van het soldatenleven doen kennen. Men liet gaarne aan anderen de eigenschappen over, die Napoleon van ware soldaten eiste: ‘La première qualité du soldat est la constance à supporter la fatigue et les privations; la valeur n'est que la seconde. La pauvreté, les privations et la misère sont l'école du bon soldat.’ (*Maximes de guerre de Napoléon*, LVIII). Aangezien de Hollander voor dienstnemen

1) Dr. J.F.M. STERCK, *Vondelportretten*, dl. IX, p. 137.

in het Indische leger nog minder voelde, zag men bij de overneming der Koloniën van het Engelse tussenbestuur om naar de middelen, ten einde het Indische leger op peil te brengen. Zo verschijnt dd. 11 Augustus 1814 het *Rapport eener militaire commissie betrekkelijk de militaire magt op Java aan den Souvereinen Vorst ingediend, om de grondregelen vast te stellen voor de organisatie, defensie, administratie en verpleging der troepen, bestemd om de kolonien te bezetten na hare overneming van Engeland*. Leden van de commissie: W.G. Jansens, Luitenant-generaal; J. van den Bosch, Kolonel (later de man van het Cultuurstelsel en later Min. v. Koloniën!); A.L. van Diermen, Kolonel; H.M. de Kock, Kolonel. Zij stellen voor: ‘deserteurs van de staande armée in Holland op te vatten, te brengen naar het eiland Texel, om ze daar te oefenen en ze daarna naar Indie te zenden’. Voor het Indische leger waren deserteurs goed genoeg. Nederlanders, die in 1814 hun land dus moesten verdedigen, maar zich aan de krijgsdienst onttrokken, zou men trachten te vangen! Bij een ‘wettige uitspraak’ van eene ‘militaire commissie’ moesten ze, in plaats van aan den ‘krijgsraad’ overgeleverd te worden en volgens de militaire wetten veroordeeld te worden, naar de kolonie gezonden worden. ‘In het vervolg’ behoorde dat zo te blijven, maar ‘om de overige militairen in de kolonien niet te vernederen (sic!) mocht die bepaling niet voor eene ‘condemnatie’ gelden. Men was dus niet bang voor transigeren met de strafwet.

Evenmin was men bang voor het aannemen van vreemdelingen van slecht allooi. Was het daarom te verwonderen, dat de G.G. Van der Capellen in Dec. 1819 aan den Min. van Kolonien schreef¹⁾: ‘Het schuim van vreemde legers zal weldra dat onzer kolonien uitmaken?’ Toen Generaal van den Bosch Minister van Kolonien was (en reeds vóór dien tijd) ging het in dit opzicht even erg toe. De middelen om het Europese element op peil te houden waren: de klassen van militaire discipline, de strafdivisien en de tot detentie veroordeelden van het Nederlandse leger, lieden uit de bedelaarskolonien, waarvan van den Bosch een der oprichters was, deserteurs van vreemde legers en de Leidenaars,

1) SPENGLER, *De Ned. O.I. bezittingen onder het bestuur van den G.G. van der Capellen*, p. 137.

bekend onder de officiële naam van ‘geaboleerden’. En dat, terwijl de gewone jaarlijkse suppletie voor Indië tot en met 1850 (zie De Waal, *Onze Indische financiën*, II) gemiddeld per jaar nog geen 1000 Europeanen bedroeg. Door koning Willem II werd bij Gouvernementsbesluit van 29 Juli 1841. no. 17 bepaald, dat personen, die een onterend vonnis hadden ondergaan niet meer naar het Indische leger mochten worden gezonden, maar toch bedroeg het aantal van dergelijke individuen in 1846-47 nog 7% van de suppletietroepen.

Harderwijk. Was de militair te Harderwijk eenmaal aangenomen en had hij het grootste gedeelte van zijn handgeld in bezit, dan was hij een welkome prooi voor de bevolking van Harderwijk, die hem eenvoudig uitzoog. De maand of paar maanden, die den koloniaal nog scheidden van zijn vertrek naar Indië, gaven hem geen schitterend beeld van de algemene ‘waardering,’ die men hem toedroeg. Hoe ergerde hij zich bijv. als hij in zijn ‘ijzeren pak’ voorbij jonge dames kwam, die hem openlijk met minachting bejegenden.

Aanvang der reis. Hoe hoog men den soldaat - en ook den onder-officier - op de maatschappelijke ladder geplaatst had, blijkt wel uit de wijze, waarop men hem bijv. omstreeks 1850 nog vervoerde van Harderwijk naar Rotterdam of Texel. Onder een bos bajonetten werd men, ter voorkoming van desertie, naar de haven gebracht en daar gezet op een paar kagen, die beneden vol gestopt waren met stro, waarop men maar languit moest gaan liggen. Het liefst bleef de troep nog de nacht doorbrengen aan dek, waar geen gebrek was aan: brood, kaas en ... jenever. Via Amsterdam, Haarlem, Gouda, Zwammerdam kwam men te Rotterdam. Al die tijd mocht men niet van boord, ook de onderofficieren niet. Geen hoog idee had men dus van de plicht dier soldaten. In later tijd ging men wel per schip naar Amsterdam en dan verder per trein naar den Helder of Rotterdam; nog later ging het vervoer geheel per trein naar de haven van embarkement.

Daar stapte men over op het transportschip naar Indië. Dat vervoer was ook verre van ideaal. Het bovengenoemde Rapport van 11 Augustus 1814 zegt over het vervoer der suppletie-troepen: ‘Op de Fransche schepen waren de troepen altoos bijzonder slecht, maar hadden het inappreciabel voordeel 's daags eene zekere

hoeveelheid wijn te krijgen. Op de Hollandsche schepen was het over het algemeen ook niet best. Op de Engelsche schepen alleen kan men zeggen, dat de inrichtingen aan volmaaktheid grenzen’.

Hoe de inrichting op zo'n Hollands schip in 1850 was, leert ons de beschrijving door een sergeant-majoor gegeven, die zelf later officier is geworden. Hij had gedacht, als kommandant tussendeks een hut te krijgen, maar dat viel hem geweldig tegen. Het logies der onderofficieren had geen afscheiding van dat der ongegradueerden. Dat bracht een gemeenzaamheid, die schadelijk was voor de discipline. Ook zij hadden geen ander middel om te zitten dan het dek! Daalde men de trap af, dan kwam men tussendeks, waar onder het grote luik een kleine lantaarn hing. In een gang, tussen de steilen die het dek ondersteunden, hingen aan beide zijden de hangmatten. Op de vloer lagen een achthonderdtal ‘noordsche deelen’ voor Elmina aan de Afrikaanse kust. Het geheel zal misschien twintig voet lang geweest zijn, waar wij op het dek stuitten, dat, tussen het kabelgat en een aardappelhok, de toegang naar de bottelarij afsloot. 's Morgens moesten zij zich allen onder het grote luik kleden; dat was het enige lucht- en lichtgat, de enige plaats, waar zij staan konden! ‘Ik heb’ - zo schrijft deze sergeant-majoor - ‘verscheidenen die vroeger nimmer dronken, op één dag, een hoeveelheid jenever zien gebruiken, waarvoor een geoeffend drinker zich niet had behoeven te schamen. Waar komt de mens niet toe, als hij zich ongelukkig gevoelt? Wat de tafel aanging, de erwten, de stokvis en de aardappelen hebben mij menig hard woord over de lippen gebracht.’

Aan boord bevonden zich in den regel ook oud-gedienden, die een reëngagement hadden gesloten. Zij lichtten hun nieuwe kameraden tijdens de reis in over de dienst in Indië en veel van de glorie zal toen wel verdwenen zijn voor de harde werkelijkheid

Sociaal zal men zich door de uniform en door de allerbedroevendste omstandigheden meer een eenheid zijn gaan gevoelen. De geesteshouding, die men langzamerhand tegenover de Burgermaatschappij innam, begon zich thans te vormen. Hier gelden de woorden van Alfred de Vigny: ‘L'Homme soldé, le Soldat, est un pauvre glorieux, victime et bourreau, bouc émissaire journallement sacrifié à son peuple et pour son peuple, qui se joue de lui

c'est un martyr féroce et humble tout ensemble, que se rejettent le Pouvoir et la Nation toujours en désaccord'¹⁾. Geen wonder, dat bij velen de gedachte opkomt: is er nog een betere kans en hoe kan ik die benutten? Zal ik niet trachten nog thans te deserteren, aangezien het wel moeilijk zal vallen, eenmaal in Indië aangekomen, daar er vandoor te gaan? Het gebeurde daarom meermalen, dat op de transportschepen munterij uitbrak. Zo op het koopvaardijship *Ida Aleida*, gezagvoerder Sipkes, dat op 10 Oktober 1819 van de rede van Texel zeilde met 50 man suppletietroepen onder kommando van den 1sten Luitenant der Artillerie (den lateren Generaal-Majoor) Penning-Nieuwland. Het waren meest soldaten, die in Franse troepen van Napoleon hadden gediend, evenals Penning-Nieuwland zelf. Deze kende dus de troepengeest. De gehele conversatie ging in het Frans! Een der hoofdopruiers, die men gebonden had na de overrompeling en voor wien men geen afzonderlijk lokaal had, werd 'een konfijnagel in den mond gebonden', het aan boord bekende onfeilbare middel tegen raisonneurs en parlementssprekers. Na gehouden krijgsraad werd de hoofdopruier aan boord geëxecuteerd.

Door de opening van het Suezkanaal werd de reis van 3 maanden bekort tot een reis van 1 à 1 1/2 maand. Nu waren de meest uitverkoren plaatsen om te deserteren: het Kanaal en het Suezkanaal.

Aankomst in Indië. Voor de opening van de haven te Tandjong-Priok (Mei 1877 begon men met de werkzaamheden voor de aanleg) kwamen de schepen aan te Batavia aan de Boom. Na debarkement door middel van de prauwen van het Tjunia-veer ontvingen de troepen op het plein van de Werf in 1850 een droog broodje met een glas arak. Later, bijv. in 1876, was de arak vervangen door wijn. Daarna marcheerde men een uur en kwam in het kampement Weltevreden. In 1876 ging men per tram naar het Depôt Meester-Cornelis. Daar werd ogenblikkelijk een beroep gedaan op de 'vaklui' onder de nieuw-aangekomenen. De Landsdrukkerij vroeg drukkers, de Stafmuziek personen, die een instrument konden bespelen, de geweermakerij had steeds behoefte aan

1) ALFRED DE VIGNY, *Servitude et Grandeur militaires*. Nouvelle édition 1891. Chapitre II. p. 23.

fijnsmeden. Zo werden de specialisten dadelijk in beslag genomen, De rest van de troep kwam in de opleiding voor soldaat.

De Indische Maatschappij en de Militair. Nu kwam tevens de ontgoocheling. Zij, die 'handgeld' hadden aangenomen te Harderwijk, kwamen nu tot de ontdekking, dat zij voorgoed uitgesloten waren van de opleiding tot officier. Er behoefde niet veel te gebeuren met de 'volontairs, dingende naar de rang van officier', of de officiersépauletten werden voor goed onbereikbaar door de zware straffen, die men spoedig genoeg kon oplopen. De grootste desillusie kwam, toen men besepte, dat men als militair feitelijk een pariaplaats in de Indische maatschappij innam. Zelfs de onderofficier. Men was weliswaar iets beter af dan de soldaat, maar in de ogen van het publiek onderscheidde de onderofficiersstrepen niet van den soldaat, d.i. een man, die buiten de conversatie is gesloten, die naar de cantine kan gaan met zijn kameraden. Werd men door bijzondere recommandatie of familierelaties ergens ge-introduceerd, dan zat men wel in het gezelschap, maar men was geen 'mijnheer', maar slechts soldaat, onderofficier.

De Europese militair zag zich in Indië plotseling geplaatst in geheel andere maatschappelijke omstandigheden. In Europa kon hij zich na zijn diensturen begeven in het sociale milieu, waaruit hij was voortgekomen: de arbeidersklasse. Daar vond hij conversatie, medeleven, kameraadschap. Hij kon dan uitgaan en omgaan met personen van zijn stand, zonder zijn beurs geweld aan te doen. Hij kon vrijen en trouwen met de meisjes van zijn 'stand'. Zijn kazerneruwheid vond daar een regulatie en een rem. Hij kreeg verlof voor familiebezoek, vierde de feesten van vrienden en kennissen mede. Bij Christelijke feestdagen en bij de nationale feesten was hij iemand die de feeststemming meeleeftte. De beroepsonderofficier was geen 'outcast'. De Europese militair in Indië was echter uitsluitend aangewezen op de omgang met de kameraden. Zijn uitzonderlijke positie was de officieren volkomen bekend. Velen van hen waren geweest soldaat, geweest onderofficier en wij moeten het tot hun eer bekennen, in de gehele historie van de militaire tijdschriften komen voortdurend artikelen voor, waarin de Officieren voor hun minderen opkomen en voortdurend op de miserabele toestanden wijzen. Veel verbeteringen brachten aan de Generaals De Stuers, Cochius, de Hertog van Saxen Weimar en Penning-Nieuwland.

Ook sociaal-voelende burgers trachtten verbeteringen aan te brengen. Zo schreef de heer van Hengel in 1856: 'Onder alle betrekkingen in Nederlandsch Indië is er niet eene zoo ongelukkig en ellendig als die van den soldaat,' in een opstel, waarvoor hij een berisping kreeg van het Indisch Gouvernement, terwijl de bekende Dr. W.R. van Hoëvell, oud-predikant in Indië aan wien de militairen meer hebben te danken dan men vermoedt, schrijft: 'Men verwaarloost de Europeesche soldaten in Indië geheel en al; men laat hen aan hun eigen lot over en behandelt ze als machines, die gevoed en gekleed worden; maar overigens niets bezitten, dat nog eenige verzorging behoeft. Vermaken, uitspanningen, verstrooyingen, nuttige bezigheid voor den geest, lektuur, niets van dat alles voor den ongelukkigen paria!' En in 1853 herhaalt hij het nog eens: '... dat de toestanden voor den militair van lage rang zeer slecht waren. De sterke drank wordt bijna uitsluitend door de soldaten gebruikt. Roei de verveling, de zedelijke en geestelijke ellende, de apathie uit, waarin de ongelukkigen leven en de droevige verschijnselen van dien beklagenswaardigen toestand zullen van zelf verminderen'. Wat deed men in Holland daarna? Niets.

Nu kan ik gevoelig een 50 jaar overslaan, om te laten zien, dat het met de waardering van den Europeanen militair door de Indische Maatschappij nog niet helemaal in den haak is, zodat men wel kan gissen, hoe dat was gedurende de periode, die ik voor het gemak maar oversloeg. Want het is een in-treurig verschijnsel van de mentaliteit der Indische samenleving, als het Maandblad der Onder-officieren in 1913 een rubriek moet openen, om hotels en pensions te vermelden, waar adjudant-onderofficieren en onderluitenanten, die met hun gezin op reis zijn, logies kunnen krijgen, omdat de hotelhouders geen onderofficieren in hun hotels wensen te hebben, aangezien het publiek deze mensen als minderwaardige wezens beschouwde. Een soldaat-opnemer, die in burger mag reizen, werd wel toegelaten.

Is de houding van den Directeur van het Simpangrestaurant te Soerabaia niet tekenend, toen hij in 1915 na de opening van zijn inrichting, schriftelijk aan de militaire- en marine-autoriteiten mededeelde, dat in het restaurant niet zouden worden toegelaten militairen beneden den rang van officier? Niet alleen verzocht hij

deze regeling aan de betrokkenen bekend te willen maken, maar per advertentie wordt het publiek daarmee in kennis gesteld. Onmiddellijk komt in het Soerab. Handelsblad een protest van 5 marineofficieren, die verklaren het Simpangrestaurant niet meer te zullen bezoeken, als de directie haar kwetsende uitsluiting niet opheft. Als gevolg daarvan verscheen een advertentie in de courant, luidende:

Simpang Restaurant.

Hoek Palmenlaan.

Naar aanleiding van de in de Couranten tot uiting gekomen gezindheid van het publiek wordt het verbod tot toelating van militairen beneden den rang van officier hierbij door mij ingetrokken.

C.C. Mulie,

Directeur.

Het is jammer, dat een paar militairen, gedecoreerd met het 'Molentje', dezen borden-schalenkwast, onder vier ogen ook niet eens van 'hun gezindheid' hebben laten blijken. Want dit geval stond werkelijk niet alleen. We lezen bijv. in de Java-Bode van 12 Juli 1915 - nota bene tijdens de Wereld-oorlog - dat de Directie van het Deca-park te Batavia (een ontspanningsgelegenheid) tal van klachten kreeg, omdat zij matrozen en onder-officieren in den tuin toeliet en gelegenheid gaf schaatsen te rijden. De Redactie komt tegen een dergelijke houding op - evenals het Bat. Nieuwsblad van 24-7-1915 no. 198 - en schrijft: '... dat de klagers zich gekrenkt voelen, omdat ze denzelfden vloer moeten berijden als onze landsverdedigers .... En hoe weinig en gering moeten die lieden zichzelf wel gevoelen, als zij zich door de tegenwoordigheid van fatsoenlijk zich gedragende onderofficieren en matrozen gehinderd achten'. En is het niet tekenend voor de houding van het Indische publiek, dat pas in 1934 (!) de afdeling Bandoeng van de Vereeniging van Europeesche Mindere Militairen (V.V.E.M.M.) gedaan kreeg, dat de krenkende plakaten voor restaurants verwijderd werden, inhoudende de mededeling, 'dat de toegang ontzegd werd aan militairen, beneden den rang van onderofficieren'.

Bij een dergelijke geesteshouding van het publiek is het niet te verwonderen, dat de Europ. militair uitsluitend was aangewezen op zijn kameraden en het verblijf in de cantine.

Houding tegenover de kameraden. Hoe vijandiger de 'Burger-

maatschappij', die hem omringde, des te steviger werd de geslotenheid van de kring, waarin de militair leefde. Zeer terecht beweerde le comte Alfred de Vigny: 'l'Armée est une nation dans la Nation.' Deze natie had haar eigen zeden en gewoonten, haar eigen eeropvattingen en begrippen omtrent geoorloofde methoden. Zij stond in den regel scherp tegenover de Burgermaatschappij, waarmede zij in de grote garnizoensplaatsen al geen contact had. Vechtpartijen tussen 'Burgers' en 'Militairen', zoals men die in Holland kende, kwamen over het algemeen niet voor. Was er iets met 'den burger', dan ging het gewoonlijk tegen den Chinees of Arabier, den man van de geldleningen en het crediet.

Het saamhorigheidsgevoel was zeer sterk ontwikkeld. In dienst was men bij elkaar, na de dienst was men in de cantine of ontmoette men elkaar op plaatsen, waar bijna uitsluitend militairen kwamen. Geld om zich ver van de kazernes te verplaatsen had men niet, zodat men aangewezen was op de goedkope gelegenheden in de onmiddellijke nabijheid van de tangsi. In het bivak of op de post was men uitsluitend aangewezen op omgang met de kameraden. Daar trof men de 'kameraadschap' in de ware zin des woords. Bij een later onderdeel hopen wij daarop nog terug te komen. De kameraadschap uitte zich juist door ogenschijnlijke kleinigheden, die duidelijk aantonen, dat menselijke ontroering den uiterlijk onbewogen koloniaal in het geheel niet vreemd was. We lezen bijv. dat na het gevecht en de verovering van Kota Pasir bij Malaboeh in het N.W. van Sumatra op 27 Sept. 1889 bij de terugkomst van de troep in de eigen benting Melaboeh eerst de gewonden werden verzorgd. Daarna hielden de manschappen uit eigen beweging een collecte voor de gewonde makkers, en van hun armelijke penningen bracht de kleine bezetting zeventig gulden bij elkaar, waarvan onder meer ook de eenvoudige houten kruisen werden bekostigd, die de graven zouden aanwijzen van hunne gesneuvelde kameraden. Zeventig gulden! en dat van het schijntje soldij, dat deze soldaten ontvingen. Het getuigde ook van kameraadschap, dat in 1909 bij het overlijden van een der soldaten onmiddellijk een lijst rondging om gelden bijeen te brengen voor het bekleden van de kist, die ruw en ongeschaafd door het Gouvernement voor den soldaat als 'laatste vernieuwing' werd geschonken.

Een eigenaardige uiting van kameraadschap in benarde omstandigheden was het houden van een 'loterij' door de onder-officieren. Van de verschillende huishoudelijke en kleine luxe!-voorwerpen, die de betreffende familie bezat, werd een lijst gemaakt. Achter de voorwerpen tekenden de kameraden met hun naam en het bedrag, dat ze er voor wilden geven. Op de loterijavond werd de hele inventaris verloot en ieder ging met een 'prijs' naar huis. Op die manier kreeg de kameraad, die geholpen moest worden, bij zijn vertrek een kleine som, waarmee hij enige onkosten kon dekken. Met een f50.- was de betrokkene al zeer voldaan.

Houding tegenover 'Meerderen'. De Indische militair was over het geheel genomen niet gemakkelijk. Wanneer recente onderzoeken constateren, dat insubordinatie en ongepast optreden het meest voorkomen bij den Europ. militair nl. 30% der gevallen, dan mogen we wel aannemen, dat het vroeger niet minder geweest is. De straffen, die men vroeger uitdeelde voor een licht vergrijp, waren naar onze mening streng. Zo wordt in 1831 'ter kennis van het Leger gebracht, dat door het Hoog-Militair-Geregtshof van Nederlandsch Indie de ondervolgende vonnissen zijn gewezen, geaprobeerd en ter executie gelegd als:

b. Dat van den Fuselier van het Algemeen Depot, Victor Hoyas, schuldig bevonden aan de misdaad van diefstal van equipments effecten, waarvoor hij is vervallen verklaard van den Militairen Stand, en veroordeeld tot drie jaren kruiwagen-straf'. En wat dunkt U van de straf in 1843 voor den fuselier van de 3e afd. Dep. Adrianus Schorteldoek van vijf-en twintig-rietslagen wegens 'oneerbiedigheid in de dienst betoond, door klagten wegens eene hem door zijnen detachements kommandant opgelegde disciplinaire straf te hebben ingebracht'? En rietslagen waren in die tijd niet mis, daar kwam zelfs de dokter aan te pas.

De meeste soldaten waren naar Indië gegaan met de bedoeling er promotie te maken. Viel dat om de een of andere reden tegen, dan ging, wat men noemt, 'de gat tegen de krib' en er was geen land meer met den fuselier te bezeilen. Dat wil niet zeggen, dat het slechte soldaten waren. Integendeel, de geschiedenis is er om dat te bewijzen. Tussen 1816 en 1850 waren de onder-officieren en veelal de officieren uit het leger zelf voortgekomen. De band

met den soldaat was dus veel inniger dan tegenwoordig. De officieren van de troep voelden de geest beter aan, terwijl de gemeenschappelijke ligging, voeding, verpleging en gevaren een geweldig saamhorigheidsgevoel deed ontstaan, zodat de officieren en het kader wel met hun mensen wisten om te springen. Onophoudelijk dringen zij aan op betere levensvoorwaarden en op pensioen voor hun ondergeschikten.

De *rechtstoestand* in de 19e eeuw was, zowel voor den officier als voor den soldaat, zeer eigenaardig. In 1855 bijv. bestond er nog geen bepaald reglement voor de discipline aan boord voor de suppletietroepen bij hun vaart naar Indië. Dat werd overgelaten aan de inzichten van den troepencommandant, die straffe met opsluiting in het kabelgat en met rietslagen. En het is gebeurd, dat na een muiterij aan boord, niet de raddraaiers werden gestraft (men had soldaten nodig!) maar de officieren. Praeventieve hechtenis van één jaar in het Provoosthuis was niets bijzonders. Naast het Reglement van Krijgstucht (een wetboek) gaf het legerkommando de z.g. ‘Algemeene Orders’. Zo verscheen de A.O. van 15 Febr. 1842 no. 3 van Generaal Majoor Cochius, waarin bepaald werd, dat ieder territoriale kommandant verplicht was ‘om den rayon voor te schrijven binnen welken zijne ondergeschikten zich mogen bewegen en buiten welken zij opgevat wordende, met verbeurte van opvatloon, disciplinair zullen worden gestraft.’ De militaire kommandanten moesten den rayon bepalen ‘op plus minus een uur in den omtrek’. Zodra een militair de voorgeschreven grens zonder verlof had overschreden en hij werd gearresteerd, werd hij, zo het een onderofficier of korporaal was, gedegradeerd en ‘zoo het een mindere militair is, geplaatst worden in de 2de klasse van discipline, met *gelijktijdige* afstraffing door rietslagen, waarvan het getal door den bevoegden chef bepaald zal worden, echter niet te bovengaande het getal van vijftig’. Zo zijn er soldaten geweest, wier strafregister met een dergelijke bestraffing aanving. Men kon nu wel reclameren bij den rechter, maar als men eerst vijftig rietslagen heeft genoten, maanden of zelfs een jaar in arrest heeft gezeten, de vernederende dienst, verbonden aan plaatsing in de 2e klasse voorlopig heeft moeten verrichten, wat heeft men dan bij ‘gelijk’ gewonnen?¹⁾

1) MR. C.P.K. WINCKEL, *Het Militair rechtswezen in Nederlandsch-Indië*. Sept. 1870. T.v.N.I., 1870, dl. 2, p. 262.

Waardering van de regering (in Holland). Het is moeilijk en ligt niet op onze weg aan te geven, wie of welke instantie speciaal verantwoordelijk gesteld dient te worden voor de geringe waardering, die in de 19e eeuw ten opzichte van de levensvoorwaarden van den militair werden getoond. Een feit is, dat zolang het 'Batig Slot' van de Indische Begroting de maatstaf was voor Holland, waarmede een dienstperiode van een Gouverneur-Generaal werd beoordeeld, de militairen er allertreurigst zijn afgekomen. Hoe de behandeling was in Harderwijk, aan boord en in het begin bij de aankomst in Indië, de militair ondervond aan den lijve, wat het zeggen wilde als 'fuselier' naar Indië gekomen te zijn. Zo verschijnt omstreeks 1825 een brochure: 'Over de landmagt in Nederlandsch Indië', waarin we lezen, dat de kommandant der artillerie te Soerabaia pogingen had aangewend om zijne manschappen te doen overgaan in het verblijf der tot den publieken dwangarbeid veroordeelde inlanders, met betuiging, dat eene dadelijke onderlinge verwisseling van woning gewin voor den Europeschen soldaat zoude zijn! De kazematten te Samarang zijn in 1856 berucht om hun ongezonde ligging en woning; die te Soerabaia staan bij bandjirs gedeeltelijk onder water.

Met de soldij was het niet schitterend gesteld: in 1862 bedroeg bij de Infanterie de soldij voor een soldaat 25, voor een korporaal 35 en voor een sergeant 45 duiten daags. Behalve soldij bekomt de Inlandse militair dagelijks 1 1/3 pond rijst, alsmede zout, peper, azijn, olie en brandhout. Het is evident te zien, hoe kleinigheden soms de geest kenmerken. Zo kan men de bezuinigingsdrift van Minister J. van den Bosch afmeten naar het feit, dat hij den Europesen soldaat zijn onderbroek (als luxe!) in de tropen afneemt. Dit voor Indië onmisbare kledingstuk kreeg de man pas in 1849 terug.

De behandeling van de mindere militairen aan boord van de schepen van de Ned. Ind. StoomvaartMij. (voorloper van de K.P.M.) door de Archipel was zó schandelijk, dat oud-militairen nu na 50 jaar er nog niet over uitgepraat komen. Werden in een of andere haven sappie's of varkens geladen, dan moesten de militairen plaats maken voor het vee en het dek daarmede delen. Dat het uiterst langzaam ging om enige verbetering te brengen in deze toestanden, blijkt wel uit de klacht nog in 1912 gehoord,

over de onvoldoende wijze van logies voor de Europ. onderofficieren aan boord van de Gouvernementsstoomschepen. Is het niet uiterst vernederend voor den onderofficier, dat hij bijv. de W.C. moet delen met dwangarbeiders? (Een plankje buiten boord, waarop men hurkt, terwijl men zich bij een beetje woelige zee krampachtig aan enige touwen moet vasthouden, wil men er niet afgeslingerd worden).

De geneeskundige verzorging van de troepen was in het algemeen slecht. Dat getuigt o.a. de grote mortaliteit. Het Rapport van 1814 bovengenoemd, schrijft: ‘Volgens de nauwkeurigste berekeningen blijven, na verloop van 13 jaren, van de 100 soldaten er slechts 7 in het leven en van een gelijk aantal officieren niet meer dan 9 of 10; in 20 jaren blijft er van de 100 man geen enkele in leven.’ In 1826 was de sterfteverhouding 21,24%; in 1827 26% en in 1828 zelfs 29,41%. In later tijden bijv. in 1848 slechts 3%. Tijdens de expedities, in het bijzonder tijdens de Tweede Expeditie tegen Atjeh, was de geneeskundige verzorging in één woord schandelijk. Zelfs in het buitenland trok dit de aandacht. In de *Expédition des Hollandais contre Atjeh. Archives de méd. et de pharm. milit.* 1873 vinden we: ‘Expéditions des Hollandais: Devant Atjeh 471 Hollandais sur 3500 furent frappés plus ou moins grièvement; les maladies furent nombreux. La deuxième expédition des Hollandais contre Atchin est un exemple désastreux du résultat que peut donner une campagne entreprise en temps d'épidémie. Ce serait commettre une grande erreur que d'organiser une expédition au moment où une épidémie vient d'éclater, soit dans la colonie, soit sur le territoire que les troupes auront à traverser’. Op pag. 19 in hetzelfde werk vinden we een vergelijking met andere koloniale legers, waarbij wij er ook lelijk afkomen.

Hoe de medische dienst was, kan wellicht afgemeten worden naar de officieren van gezondheid uit het midden van de 19e eeuw en waarvan in de Staten-Generaal de heer Keuchenius in 1881 een boekje open deed¹⁾. De gebreken van de medische dienst deden zich vooral kennen sedert de oorlog met Atjeh het nodig had gemaakt een groter aantal Officieren van gezondheid

1) *Gedrukte stukken der Staten-Generaal. Begrooting van Nederl. Indië voor het dienstjaar 1881, Beraadslagingen over onderafdeeling 99.*

naar Indië te zenden. ‘Onder de uitgezondenen - zo zei Keuchenius - was een arts, een Nederlander, die in staat van dronkenschap of alcoholische verblindings, een uterus voor een polyp aanzien, deze had afgesneden en zoo den dood veroorzaakte van de vrouw, tot wier hulp hij ontboden was. Na zijne veroordeeling van den Rechter ontvangen te hebben is weinig tijds later diezelfde arts door de Nederlandsche Regering uitgezonden als officier van gezondheid voor Nederl. Indië. Zij, die het voorrecht gehad hebben met dien officier in Indië te arbeiden tot behoud van gezondheid en leven der Militairen en inlanders, kunnen getuigen, hoe die arts, nog altijd studie makende van den alcohol, zuiver carbolzuur op eene wond aanwendde en hiermede het zieke deel, in plaats van het te genezen, geheel verbrandde; en hoe hij een inlander, dien hij nog bovendien voor den verkeerden aanzag, ter bestrijding van een aanval van het asthma bij dezen, 20 grein tart. emetic. toediende. Die Offic. v. gezondheid heeft gelukkig niet lang tot last kunnen strekken van zijne patienten. De dood heeft hem weggenomen’. (Over hetzelfde onderwerp gaat de heer Keuchenius door) ‘Uit Pruisen, Gallicië, Moravië, Croatië, Hongarije, Rusland, Engeland, zijn officieren van gezondheid tot den Minister van Koloniën gekomen, de een na den ander, onder het genot van hoge toelagen en gratificatiën naar Indië gezonden. In 1874 werden 4 vreemdelingen aangesteld en bovendien nog 3 Engelschen, waarvan onderanderen een met den rang van Majoor. In 1875 veertien, in 1876 opnieuw veertien, in 1877 zes, in 1878 twaalf, in 1879 zeventien en in dit jaar zes, of te zamen van 1874 af, gedurende den oorlog in Atjeh, 76 vreemdelingen. En waren dit nu uitnemende mannen, aan wie de verpleging van het Nederl. Ind. leger met gerustheid mocht worden toevertrouwd? Laat mij dan mededeelen, en mijne opgaven zijn afkomstig van personen, die allen vertrouwen waardig zijn en ik verzeker den Heer Minister, dat hij zich van de waarheid daarvan zal kunnen overtuigen, ik ben bovendien bereid de personen, op wie ik doel, aan hem te noemen, dat van die officieren van gezondheid er zeer spoedig een overleed aan delirium tremens, een ten gevolge van misbruik van chloraal hydraat, twee maakten een einde aan hun leven door zelfmoord, drie overleden zeer spoedig en daaronder was een grote dronkaard, bovendien werd er een ontslagen wegens dronkenschap, een wegens krankzinnigheid,

zijn naam zal ik noemen, Thor, een wegens misbruik van morphine, een nam zijn ontslag, omdat hij 't anders zou gekregen hebben, een nam zijn ontslag uit eigen beweging en werd na enkele maanden dienst te hebben gedaan met verlof gezonden en onlangs hier afgekeurd wegens zwakte en hij verteert thans in Moravië een levenslang pensioen ten laste der Indische geldmiddelen, verder moest aan zeven anderen, na een onbeduidende diensttijd, een tweejarig verlof wegens ziekte verleend worden'. Het citaat is lang, maar nodig. Geen wonder, dat de kolonialen liefst uit de bobber bleven, gedachtig aan het: *Medice vivere misere vivere*. Te meer daar het hospitaal-personeel in die tijd bestond uit afgekeurde soldaten. 'Bij re-engagement zet de officier van gezondheid als de militair n i e t geschikt is voor de 'actieve dienst': 'Voor de hospitaaldienst', schreef het *Recueil* van 1866 voor (Vervolg, p. 21). De militairen vonden de hospitaaldienst zo'n minderwaardig baantje, dat, als ze daarvoor aangewezen werden, ze zelfs weigerden zich te re-engageren!

De vierkante pot. Het is voldoende bekend, dat voor den burger in Holland, 'Indisch militair' en 'zuipkasteel' zo ongeveer identiek waren. Men meende, dat hij zo geworden was door het Indisch leger, 'de opleidingsschool voor drankmisbruik en onzedelijkheid'. Dat beweerde volgens de *Arnhemsche Courant* van 27 Oct. 1910 een zekere Mr. J.R.H. van Schaik, toen hij voor het Gerechtshof te Amsterdam een gep. O.I. militair J.H.J.G. moest verdedigen. De advocaatgeneraal protesteerde ogenblikkelijk tegen deze uitlatingen van den verdediger, die 'blijkbaar niet op de hoogte was van de toestanden van het Ned. Indische leger'. De Indisch militair verantwoordelijk te stellen 'voor de zonden zijner vaders' is verkeerd, maar ergerlijk is het de schuld te schuiven op 'het Indisch leger'. De Hollander stond in Europa bekend als iemand, die een behoorlijke borrel dronk en het kan geen kwaad even de aandacht er op te vestigen, dat de Europ. militair reeds erfelijk belast was, als hij naar Indië kwam. In het zo uitstekende werk van Dr. I.J. Brugmans¹⁾ lezen wij: 'Het grootste moreele

1) Dr. I.J. BRUGMANS, *De Arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)*, Tweede herziene en bijgewerkte druk. 's-Gravenhage, Martinus Nyhoff, 1929, p. 178 en p. 153 en de bronnen aldaar vermeld. Dr. L.G.J. VERBERNE, *Nieuwste Geschiedenis*. A'dam Uitg. Joost v.d. Vondel, 1938 komt tot dezelfde conclusies (p. 149).

defect van den negentiendeuwschen arbeider lag elders: in het drankmisbruik, “die steeds voortwroetende kanker in het hart der arbeidende klasse van Nederland”. Soms werd reeds bij de kinderen de werkzaamheid kunstmatig opgewerkt door sterken drank. Wij wezen er in het vorige hoofdstuk al op, dat aardappelen en jenever het hoofdvoedsel van den werkman uitmaakten. Bier kwam onder de uitgaafposten van een arbeidersgezin niet voor. Daartegenover nam een andere drank een belangrijke plaats in: de jenever. Uit de talrijke mededeelingen hieromtrent blijkt duidelijk dat het misbruik van sterken drank zeer groot is geweest. Zelfs de vrouwelijke arbeiders waren van een stevigen dronk niet afkeerig’. ‘De steenen-en turfdraagsters drinken jenever tegen de mans aan’. ‘Men valle den arbeider hierover niet te hard .... Bovendien: de eentonige of uitputtende arbeid, de slechte woningtoestanden, de moedeloosheid en het gebrek aan vooruitzicht of beter - alles dreef den arbeider naar de kroeg’.

Wanneer ge in de laatst geciteerde zin het woord ‘arbeider’ vervangt door ‘Indisch militair’ hebt ge volkomen het beeld, dat wij U wilden schetsen. Zo lezen we bijv. in een beschouwing uit 1880: ‘Komen de troepen in Indië dan gaan de ongelukkigen naar hunne mening, nergens opbeuring of vrienden vindende, naar het jeneverpaleis om de kennis te hernieuwen met den ouden vriend uit het vaderland, die hen niet zal bedriegen; zij kennen elkaar reeds sinds lang; de zeker te volgen bedwelming, dat geschenk van dien ouden vriend, zal hen verlossen van het gevoel van verlatenheid en ook van de muskietenplaag, die hen bovendien nog met onweerstaanbare nachtelijke kwellingen aangrijnst’. Voeg daarbij, dat op posten en in bivaks de cantine de enige ontspanningsplaats was voor den militair, de plaats waar hij zeker was de enigste kameraden te vinden, die hij bezat, want de burgers bemoeiden zich niet met hem, dan is het niet te verwonderen, dat hij verviel tot vaste drinkgewoonten.

Nog een andere gewichtige factor moet men niet over het hoofd zien. De jenever heeft behoord tot het voedingsrantsoen van den militair. Hij ontving reeds jenever in Harderwijk en aan boord naar Indië. ‘Bij aankomst uit Nederland wordt aan elk officier 1/2 flesch rooden wijn en aan de onderofficieren en soldaten 0,25

Ned. £ brood en 1/4 flesch rooden wijn of 0,075 Ned. kan genever naar verkiezing uitgereikt'¹⁾. Bij vervoer met particuliere schepen in Ned. Indië gold in 1864 tarief no. 18, dat vermeldt: 'Voor Europeesche, Afrikaansche en Amboineesche onderofficieren en manschappen en Europeesche vrouwen: 's Morgens 0,075 Ned. kan genever; 's Middags 0,075 Ned. kan genever; 's Avonds 0,075 Ned. kan genever'. Inlanders kregen geen genever. Bij Gouvernements Besluit van 10 Febr. 1899 no. 17 zijn de militaire tarieven no. 16 regelende de 'Voeding op marsch en betaling daarvoor' en no. 20 vaststellende de 'Vivres te velde' gewijzigd. Deze wijziging houdt in, dat het jeneverration van den Europeanen soldaat van 1 d.L. teruggebracht is tot 1/2 d.L. en dat de verstrekking van jenever aan Amboinese en Afrikaanse militairen wordt ingetrokken. Tijdens de expedities o.a. die van de 1e compie. 6e Bat. on in 1909 naar Celebes werd bij Sidengreng en Masepe per dag per Europeaan 5 c.L. jenever geschonken, volgens A.O. 1903. no. 165.

Een andere belangrijke factor wordt in den regel over het hoofd gezien nl. dat de jenever door de medische dienst als een belangrijk geneesmiddel voor de troep werd beschouwd. Zo vinden we in een destijds bekend werk voor de oorlogvoering in Indië (1863): 'Men zorge steeds, dat de troepen vóór den afmarsch, hoe vroeg dit ook zijn moge, hebben gegeten en ook daarna hunnen geliefkoosden borrel hebben ontvangen; hebbende de nieuwste ondervinding geleerd, dat de toediening eener zekere hoeveelheid sterken drank den doorgang der spijsen in het darmkanaal vertraagt en dus de man langer verzadigd blijft, hetwelk van belang is op lange marschen, waar de man lang zonder voedsel moet blijven'²⁾.

In 1880 nog schrijft de medicus van de ambulance, ingedeeld bij de 18e compagnie Artillerie, die de Tweede Expeditie tegen Atjeh meemaakte, dat 'de verstrekte roode wijn en jenever van zeer goede kwaliteit waren, doch jammer was het, dat de verstrekking van een extra-oorlam jenever aan de Inlandsche soldaten ook daar niet door den opperbevelhebber werd te goed gedaan, wanneer het geneeskundig certificaat de noodzakelijkheid ervan

1) Gouv. Besluit dd. 19 Augs. 1863. no. 2.

2) Van P.M. LA GORDT DILLIÉ, p. 195.

constateerde'. Verder schrijft hij: 'Wanneer de soldaat des morgens vroegtijdig gewekt wordt, om na een nacht onder den blooten hemel op een vochtigen bodem te hebben geslapen een vermoeden dag tegemoet te gaan, dan zal hem een enkele borrel in dien vroegen morgen evenzeer te stade komen als wanneer hij van een vermoeienden marsch doornat van den regen in het bivak afgemat en uitgeput aankomt'. Met deze mening stond de medicus niet alleen. Het veldrantsoen der Italianen in November 1885 bij Massoelah bedroeg per man o.a. 25 c.L. wijn of 6 c.L. rum. Ook de Fransen hadden hun 'Aliments liquides', doch waren meer geporteerd voor de wijn; daar waren het trouwens Fransen voor. In het bekende werk *Les troupes coloniales* vinden we in het derde deel 'Hygiène du soldat sous les tropiques': 'Le vin est une excellente boisson hygiénique, et nous avons vu qu'il fait partie de la ration du soldat colonial'.... 'Pour toutes ces raisons, nous sommes d'avis qu'il a sa place marquée dans la ration des soldats aux colonies'.... 'Partisans du vin, nous ne le sommes nullement du taffin, ou eau-de-vie, pas plus à terre que sur les navires. C'est une boisson à réserver aux malades, aux gens refroidis, mouillés'¹⁾. Wij zouden wel eens de gevallen willen weten, wanneer onze troepen op expeditie niet in die omstandigheden hadden verkeerd. In 1915 treffen we nog een polemieek aan tussen een troepenofficier, die jenever verstrekt had op expeditie en een medicus, die het verstrekken van jenever aan inlanders verkeerd vond, maar zich overigens o.i. in casuïstiek verdiepte²⁾.

Door de verstrekking van jenever werd het Hollandse drankgebruik door den militair bestendig, terwijl bij sommige militairen het drankgebruik door exogene omstandigheden toenam.

Huwelijk en concubinaat. Wij komen aan een der neteligste onderwerpen. De *cardo questionis* is, dat men den militair een zodanig schandelijke soldij gaf, dat hij niet kon trouwen. Reeds voor de officieren golden beperkende bepalingen. Het Koninklijk Besluit van 17 September 1824 no. 99, bekend gemaakt aan het leger bij A.O. dd. 19 Januari 1835. no. 1, bepaalde, dat geen kapiteins of subalterne officieren verlof kregen tot het aangaan van een huwelijk

1) *Les troupes coloniales*, par F. BUROT et M.A. LEGRAND. Paris, Librairie J.B. Baillière et fils, 1898, p. 44.

2) *I.M.T.*, 1915, p. 1033 en 1215.

‘zonder overlegging van het bewijs, dat een van de aanstaande echtgenooten of beide gezamenlijk, den onbelasten eigendom bezitten van eene eerste hypotheek groot f10.000 zilvergeld, op een vast goed in Nederlandsch Indië gelegen en voor de verponding aangeslagen tot minstens f20.000’. In 1869 was dit bedrag teruggebracht tot f7000. - Het gevolg was, dat de meeste officieren in die tijd ‘een huishoudster’ hadden, hoewel dat volstrekt niet ‘con amore’ geschiedde.

Voor den Europeesen onderofficier en voor den Europeesen fuselier was het onmogelijk een Europese vrouw te trouwen:

1e om de volslagen onvoldoende bezoldiging;

2e om de volslagen onvoldoende huisvesting;

3e om de volslagen onvoldoende verzorging van de nagelaten betrekkingen.

ad 1. De soldij was zeer gering in de eerste helft van de 19e eeuw. Wij wijzen voor later tijd op de geringe betaling en kunnen er wel uit opmaken, hoe het in de 1e helft der eeuw was. In de jaren 1875, 1876 en 77 ontving een mandoer bij de dwangarbeiders te Atjeh (zelf een dwangarbeider) per maand: f10,00 toelage en f0,45 sirihseld. Totaal dus f10,45.

Een inlands korporaal ontving per maand f12,00

Een Europees fuselier ontving per maand f9,90

Een inlands fuselier ontving per maand f6,30

Als men nu nagaat, dat de voeding der dwangarbeiders volkomen gelijk was aan die der inlandse militairen en de kleding niet heel veel slechter dan die dezer fuseliers, kan men zelf zijn conclusie trekken.

Nog in 1909 bedroeg de soldij voor een Europeesen sergeant met een Hollandse vrouw en 3 kinderen, waarvan de oudste 9 jaren, f1,25 per dag met 25 cent I(ndemniteits) V(ergoeding). Toen de man het hospitaal inging, kreeg de vrouw 62 1/2 cent per dag met 25 cent I.V.

ad 2. Zo'n huishouden had in de kazerne één kamer (door een scherm in twee-en gesplitst); keuken, privaat en mandikamer moesten gedeeld worden met andere gehuwde onder-officieren. In 1908 werden door het Legerbestuur buiten het kampement goede woningen gebouwd, die zeer in de smaak vielen van de onderofficieren, waardoor het woningvraagstuk voor de onderofficieren de oplossing naderde.

ad 3. Bij de grote sterftetekansen van den militair, waaraan men in het Indische leger met zijn vele expedities en patrouillegangen natuurlijk blootstond, en de onvoldoende verzorging van de na te laten betrekkingen is het te begrijpen, dat Indische families, die in maatschappelijke positie even hoog stonden als sergeanten, serg.-majors en adjudant-onderofficieren er niet aan dachten hun dochters uit te huwelijken aan personen met een zo onvoldoende maatschappelijke positie. Pas bij K.B. van 24 Juni 1908 werd aan de militairen beneden den rang van officier Weduwen-en weezen-pensioen verleend. Zegt het U niets, als men in 1909 becijferde, dat 85% van de officieren gehuwd waren, doch voor de minderen men komt tot een percentage van hoogstens 15%?

Daar de Europese militair geen Europese vrouw kon onderhouden, zocht hij de voldoening van zijn libido sexualis in andere richtingen. Hij kon dat doen door: een huishoudster te nemen of door het bezoeken van inrichtingen, die in de onmiddellijke omgeving van de tangsi te kust en te keur waren.

Het huishoudstersysteem moet bij de militairen al oud zijn, getuige de A.O. van 1839, dat 'terkennis van het Militair Departement is gekomen, dat sommige onderofficieren zich niet ontzien, om, door middel van hunne vrouwen of Njais, aan inlandsche soldaten geld te leenen, om hetzelfde daarna met woeker van deze terug te vorderen'¹⁾. De huishoudster, die gedwongen werd tot steriliteit, diende alleen tot bevrediging van de libidineuze driften. Dit amorele stelsel werd in standgehouden door de brave Hollandse-koop-lieden-kolonisten-beschavers, die hun rasgenoten zodanig slecht betaalden, dat dezen geen Europese vrouw konden onderhouden.

In Holland ging men te keer over het Indische leger als 'opleidingsschool tot onzedelijkheid'. In Augustus 1843 was reeds den Minister van Koloniën een uitgebreide memorie over de werving van het Indische leger aangeboden, waarin werd gezegd, 'dat de meeste Europeesche soldaten, bijzonder wanneer zij tot kleinere detachementen behooren, alsmede vele lagere geëmployeerden, uit den militairen stand afkomstig, inlandsche vrouwen onderhouden; de kinderen uit deze ongeregelde verbindtenissen geboren, behooren tot de Mestiezen. Zoolang de vader leeft worden

1) A.O. 12 Juny 1839. no. 5. §14.

zij, wegens hun aanspraak op Europeesch bloed, als Christenen opgevoed, d.i. eenigszins op de Europeesche wijze gekleed en zoo er gelegenheid is, gedoopt. Doch de soldaat bezwijkt meestal voor dat het kind zekeren leeftijd bereikt en dan verdwijnt het doorgaans (de moeder volgende) onder de Javaansche of Indische bevolking'. Nog in 1900 waren hoogstens 3 gehuwden per bataljon toegestaan!

De buitengewone kenner van den Indischen militair, Pastoor Verbraak, vestigde in 1886 in de Sumatra-courant de aandacht op de middelen, om aan de sexuele nood van de militairen te voldoen, maar helaas, hij was een roepende in de woestijn.

Een tweede gelegenheid voor den militair waren de inrichtingen om de tangsi. Omstreeks 1900 blijkt, dat bij een Europese compagnie de plaats waar morbus veneris wordt opgedaan is gelegen voor: 1/2 in de kazernebuurt, 1/8 in de kampongs en 3/8 in de bordelen. Behalve de morele nadelen ondervond het leger grote financiële schade door het groot aantal dagen, dat de lijders aan venerische ziekten aan de dienst onttrokken waren en de hospitalen bevolkten. Hoe langer hoe meer bleek, dat er maar één middel was, om het leger van die kwaal af te helpen: het huwelijk voor den militair... maar, dat kostte geld. Al zuchtende zal men er toch toe moeten besluiten. In 1913 (dus 70 jaar na bovengenoemde memorie van Augs. 1843!) antwoordt de Minister van Koloniën op de Indische begroting: 'Overeenkomstig de ten vorigen jare bij de schriftelijke en mondelinge behandeling van de Indische begroting gedane toezegging is de ondergeteekende met de Indische regeering in overleg getreden nopens de vraag door welke andere meer direct werkende middelen het concubinaat in het leger zou kunnen worden tegengegaan. De thans nog niet beëindigde overweging van deze vraag heeft de mogelijkheid in uitzicht gesteld van de aanvaarding van eene gedragslijn, welke o.m. door uitbreiding van de gelegenheid om te huwen, zij het langs zeer geleidelijken weg in de toekomst een einde zal maken aan het gelicentieerde kazerne-concubinaat van Europeesche en Christen-inlandsche militairen'.

Gelukkig was reeds in 1858 een officier, Overste von Lutzow, kommandant van het 4e bataillon infanterie te Kedongkebo er toe overgegaan daar een pupillenschool op te richten om de merendeels verlaten kinderen van de Europese soldaten, bij inlandse vrouwen verwekt, een militaire opvoeding te geven. Later

nam Gombong deze taak over. Maar het is allerbedroevendst te lezen, dat een Minister van zo'n Christelijke natie, als waarvoor de Hollandse zo gaarne doorging, een 70 jaar nodig heeft om 'in overleg te treden nopens de vraag door welke andere meer direct werkende middelen het concubinaat in het leger zoude kunnen worden tegen gegaan'. Direct werkende middelen zouden al bijna een eeuw lang geweest zijn: behoorlijke soldijverhogingen en enige scheepsladingen frisse Hollandse jonge-meiden.

Uit het leger. Het doet enigszins vreemd aan in dit verband te spreken over de plaats, die de militair na zijn uittreden uit het leger gaat innemen in de maatschappij. Toch is zulks van belang, omdat dit zijn invloed deed gelden op de werving van nieuwe militairen en het sociale aanzien, dat de militair genoot.

Van de militairen, die na afloop van hun engagement in Indië bleven, kwamen er zeer velen in Gouvernements Burgerlijke of in particuliere dienst o.a. bij de Spoorwegen en bij Cultuuronder-nemingen, waar zij in den regel een goed figuur sloegen en vaak tot de hoogste betrekkingen geraakten, wat natuurlijk veel afhing van persoonlijke capaciteiten. Degenen, die lichamelijk of moreel geknakt met een klein pensioen naar Holland terugkeerden, waren in den regel er slecht aan toe. Dat was al in 1857, toen men schreef: 'De uit Indië teruggekomen militairen moesten niet naar Harderwijk gedirigeerd worden. Immers hun voorkomen is meestal zoo akelig en ellendig, dat zij schrik en berouw doen ontstaan bij degenen, die voor Indië geëngageerd zijn en hen in die beklagenswaardige positie uit het land zien terugkeeren, werwaarts hun bestemming is. Deze gerepatrieerden hangen in de kazerne een zwart tafereel op van Oost-Indië'. Ge ziet, men heeft wat te verbergen.

Groot was werkelijk de vreugde bij de militairen, toen bij K.B. van 31 October 1862 door den Koning het landgoed Bronbeek werd geschonken, dat op 's Konings verjaardag 19 Febr. 1863 werd geopend. Vele soldaten waren in handen van ronselaars, slaapbazen en woekeraars gevallen, die op het karig pensioen reeds beslag hadden gelegd, vóór dat het bij den Rijksontvanger in ontvangst genomen kon worden. In 1863 stelde de Minister van Koloniën (J.D. Fransen van de Putte) een fonds beschikbaar uit eigen middelen, dat dienen moest, om de in schulden stekende kolonialen, door een voorschot in staat te stellen hunne beleende

pensioenacte in te lossen. Zodoende konden deze stakkerds nog in Bronbeek opgenomen worden.

Waren de gepensioneerden nog maar enigszins in staat te werken, dan waren ze wel verplicht het ook te doen. Ieder werkgever in Holland trachtte te profiteren van de nog aanwezige krachten van den militair en probeerde die uit te buiten door den gepensioneerde een zo gering mogelijk loon te geven onder het motto: 'Je hebt toch je pensioen!' Alsof dat niet reeds dubbel en dwars verdiend was door bewezen diensten aan het Indische Gouvernement. Commissariaten en Directeursplaatsen van Indische Cultuurmaatschappijen namen de Heren zelf niet voor niets waar, omdat zij 'toch reeds Commissaris of Directeur van een andere Mij. waren'? Van den gep. militair verwachtte men die philanthropie wel. Het treurigste was, dat het voor de gepens. militairen harde noodzaak was 'een baantje' te aanvaarden, want een pensioen voor 30 jaren tropendienst bedroeg in 1909 voor een korporaal f330,- per jaar en voor een Europ, fuselier f275,-. Dan had men nog de eigenaardigheid, laten wij liever zeggen, de schande, dat de Reconvallescenten te Zutphen na hun vele tropenjaren een soldij ontvingen van f0,65 per dag, terwijl de recruit, die nooit Indië gezien had, f0,75 per dag ontving! De communis opinio in Holland was - en is - dat iemand, die gepensionneerd uit 'den Oost' kwam, zó rijk was, dat hij 'niets meer hoeft te doen'. Het viel dus het publiek tegen te zien in welke allerellendigste omstandigheden de gep. soldaten kwamen te verkeren. Het is bedroevend te moeten lezen van den Onder-Luit. der Koloniale Reserve A. van Boxtel, dat de 'toestanden, inderdaad zoo waren', die geschetst werden in de brochure *Gepensionneerden, een kijkje in hun leven op de Veluwe*, door Horresco¹⁾. Geen wonder, dat in Holland de animo voor dienstdiening in het Indische leger in de 19e eeuw zo gering gebleven is.

Conclusie: De sociale omstandigheden van den Europeanen militair in Indië gedurende de 19e eeuw en het eerste decennium der 20e waren allertreurigst. De exogene omstandigheden: tangsi, benteng, bivak, patrouillegang, geen omgang met Europeanen, veroorzaakten bij den militair een concentratie van gedachten uitsluitend gericht op voldoening van de animale behoeften.

1) HORRESCO, *Gepensionneerden*. Voor den Volksbond uitgegeven door A.J. Wuestman, Harderwijk, 1909.

Hoofdstuk II.

Enige psychologische beschouwingen omtrent den koloniaal.

Ab exterioribus ad interiora.

Er is geen individu in de Indische samenleving, dat een psychologische studie zo waard is als de Hollandse soldaat. Komende uit een kring van landgenoten met eenzelfde taal, met dezelfde zeden en gewoonten wordt hij nu geplaatst in een kleine kring van Europeanen - niet uitsluitend Hollanders - die in de garnizoenen bijna uitsluitend onder elkaar leven en bijna geen contact met andere Europese kringen onderhouden. Hij wordt ook in de kazerne geplaatst te midden van Oosterse rassen met andere zeden, gewoonten en talen. Het enigste verband is 'de dienst'. De taal is het kazerne-maleis. Te velde is men op ook deze rang- en lotgenoten aangewezen. Buiten de zone van benteng, post en bivak is 'de vijand' het gevaar. In de garnizoenen teruggekeerd prefereert men de vijandelijkheden van 'de vijand' boven de vijandige houding der Europese bevolking. Al deze factoren hebben een diep ingrijpende invloed gehad op den soldaat. Zonder kennis van de psyche van den soldaat is het ondoenlijk ook zijn taal te begrijpen.

Pas in de laatste 10 jaren is men er toe overgegaan, in navolging van de psychologische onderzoekingen in de Amerikaanse legers en het Nederlandse leger, ook de psyche van den Indischen militair te onderzoeken. Deze systematische onderzoekingen hadden in feite de bedoeling den aanstaanden fuselier te testen op zijn geschiktheid voor het Indische leger. Naar aanleiding van deze uitkomsten hebben wij het gewaagd - waarschijnlijk een stoute onderneming! - parallellen te ontdekken bij de fuseliers in de 19e eeuw.

De onderzoekingen van Dr. H.J.H. van Lienden¹⁾ hebben aangetoond, dat thans ongeveer 72% der soldaten behoren tot de primair functionnerenden. Dit is te begrijpen: de primairen toch kunnen zich gauwer en gemakkelijker van hun omgeving (Holland) losmaken. De sanguinicus voelt zich ook het meest tot

1) Dr. H.J.H. VAN LIENDEN, *Bijdrage tot de typologie van den militair. Indische Krijgskundige Vereeniging*, no. 78 (1933).

het soldatenleven aangetrokken. Heymans noemt als de zuiverste vertegenwoordigers van het actieve type o.a. de beroepssoldaten de ‘condottieri’ uit de 14e en de 15e eeuw en de ‘conquistadores’ uit de 16e eeuw. Wanneer we nu zien, dat in de 19e eeuw in het algemeen de helft van degenen, die zich voor werving aanmeldden in Ryssel, in Duitsland en te Harderwyk, gewezen of nog in dienst zijnde beroepssoldaten waren, behoeft het ons niet te verwonderen, dat dezen de uitgesproken type-eigenaardigheden hadden.

De andere helft der soldaten, die zich aanmeldden voor de Indische dienst, behoorde tot hen, die meenden in het soldatenleven voldoening te kunnen vinden voor hun zucht naar roem, hun zucht naar ‘het vreemde’, naar het exotische. Een relatief groot aantal zwerverstypen was daar onder te vinden, personen zonder vaste plannen. Onder alle landaarden trof men die aan. De ‘amorphen’ vormden daaronder een groot aantal.

Een andere groep, die naar Indië trok, om te trachten het daar te brengen tot de officiersrang, vormden vooral de ‘cholerici’. Zij waren het, die het meestal tot onderofficier, ja tot officier brachten. Wanneer Van Hoorn vindt, dat het choleric type de beste qualiteiten bezit voor den subalternen officier, is dat dus niet te verwonderen. Van Hoorn, die in zijn *Bijdrage tot de psychologie van den veldheer* een 40tal veldheren psychologisch onderzocht, komt tot de conclusie, dat de gepassioneerde veldheer ongeveer dezelfde eigenschappen bezit als alle gepassioneerden, maar die nog in activiteit overtreft, waardoor hij zich gemakkelijker aanpast aan zijn omgeving. Het choleric type geeft de beste qualiteiten voor den subalternen officier; deze kenschetsing is voor ons van belang voor de kennis van de verhouding tussen den officier en zijn soldaten.

Beroepen. Merkwaardig is het te zien, uit welke beroepen de niet-beroepssoldaten kwamen, toen zij zich te Harderwijk meldden. Statistieken daaromtrent hebben wij nergens kunnen ontdekken, die hield men er naar het schijnt niet op na. Te merkwaardiger is daarom het staatje, dat we als bijlage A hier achter geven. Opvallend is het, dat het voornaamste contingent afkomstig is uit beroepen, die over het algemeen als de meest vredelievende bekend staan en waarvan de individuen in kluchten en toneel-

stukken in den regel niet ‘de heldenrol’ te vervullen krijgen. De meeste soldaten kwamen uit de kringen der: bakkers, barbiers, kleermakers, koetsiers, kuipers, landbouwers, metselaars, meubelmakers, schilders, schippers, schoenmakers, sigarenmakers, slaggers, smeden, timmerlieden, tuinlieden, wevers. Moeten wij de oorzaak zoeken in economische verhoudingen in bepaalde tijden? Of vindt het zijn oorzaak in hetgeen Adler schrijft over ‘Minderwertig-keitsgefühl und Kompensation’: Der Zwang zur Sicherung der Überlegenheit wirkt dermaßen stark, dass jedes seeliche Phänomen bei vergleichender psychologischer Analyse neben der Oberfläche seiner Erscheinung noch den weiteren Zug in sich trägt: von einem Gefühl der Schwäche loszukommen, um die Höhe zu erreichen, sich von ‘unten’ nach ‘oben’ zu erheben, durch Anwendung oft schwer verfolgbarer Kunstgriffe allen überlegen zu werden?’ Het is eigenaardig, dat in die jaren niet alleen onder de Nederlanders, maar ook bij de buitenlanders de bovengenoemde beroepen de meeste fuseliers leveren.

Harderwijk. Waren de fuseliers eenmaal te Harderwijk aangenomen, dan beging het Nederlandsche Departement van Oorlog (waaronder het Werfdepot vroeger ressorteerde) een der vele psychologische fouten, die men maakte tegenover den soldaat. Men gaf hem een uniform, door de soldaten eerst het ‘ijzeren pak’ in later tijd ‘het boevenpak’ geheten. Het is niet te verwonderen, dat velen, vol enthousiasme naar Harderwijk getogen en daar in een uniform gestoken, waarvan kleur noch snit ook maar de geringste aantrekkelijkheid bezaten, als ze zich op die manier uitgedost zagen, de schrik te pakken kregen en deserteerden. Vooral voor oud-soldaten en oud-onderofficieren uit de buitenlandse legers, gedrild en opgevoed in eerbied voor ‘das Ehrenkleid des Soldaten’, was de teleurstelling groot. Te groter nog, daar de jonge dames in Harderwijk de neus optrokken en hun zakdoek daarvoor hielden, als ze een militair ontmoetten. ‘Wie sal’ - om met Constantyn Huygens in 't Kostelick Mal te spreken - ‘onthouwen,

Een spijtig Spies-gesel sijn' schrickeliche Veer,
Sijn' wreedden Sluijer-lap, sijn leeuwelick geweer?’

Een tweede psychologische fout was, de transporten uit Harderwijk te doen vertrekken onder een escorte van militairen met de bajonet op het geweer.

Dat gaf vooral ontstemming aan de onder-officieren, die naar Indië vertrokken. Deze behandeling en de wijze waarop de militairen aan boord werden verpleegd, maakte, dat velen, die thans tot bezinning kwamen ook door de verhalen van ‘oud-gasten’ en gere-engageerden, het plan maakten en het vaak ook uitvoerden, om te deserteren. Vandaar dat in de verschillende havenplaatsen, die men aandeed, het passagieren voor de militairen werd verboden, soms zelfs voor de onderofficieren. Aan boord werden wachten uitgezet.

Aankomst en eerste verblijf in Indië. Uit schriftelijke en vooral mondelinge mededelingen is ons gebleken, dat de deceptie voor den fuselier geweldig was. Het geringe tractement, waardoor de fuselier zich geen genoegens als Europeaan kon verschaffen, het eigenaardige kazerneleven met inlandse beroepssoldaten, die hun gehele gezin in de kazerne hadden, het klimaat, dat zijn slopende werking begon en de aantasting, soms reeds spoedig, door tropische ziekten, dank zij de geweldig slechte hygiënische toestanden, die tot 1890 eenvoudig onbegrijpelijk waren, het heimwee vaak naar het geboorteland, al deze factoren werkten samen om den fuselier te brengen in een zeer sombere gemoedsstemming. Voor velen kwam nog de teleurstelling, dat zij nooit in opleiding zouden kunnen komen voor de officiersopleiding, omdat zij te Harderwijk ‘handgeld’ hadden aangenomen. En voor dat vooruitzicht had men vaak uitsluitend dienst genomen. Al deze teleurstellingen trachtten de nieuw-aangekomenen met zich zelf uit te vechten. Daarvan mededeling doen aan achtergelaten familiebetrekkingen in Europa was het laatste, waaraan men dacht. Men was vaak met veel vertoon naar Indië getrokken om daar ‘fortuin’ te maken en dus nu reeds zijn geestelijke nederlaag erkennen: dat nooit! Men zocht het in zelfmoord, of bij de kameraden, ‘de medegeslagenen in de tragiek van het leven’.

De kameraden hadden dezelfde teleurstellingen, de soms spaarzame uitingen gaven voldoende ‘Anklang’ om te begrijpen, wat er in de nieuwelingen omging. De kameraadschap was geboren. Psychologisch is het gemakkelijk te verklaren, dat de oud-gasten in de kazerne, de ‘baren’ met raad en daad bijstaan. Zijzelf hebben de depressie bij hun aankomst ook ondervonden, zij staan klaar met hun hulp, die graag wordt aanvaard. Waar anders kan

men de ongezelligheid van de kazerne beter ontvluchten dan in de cantine of bij een slokjesboer? Waar anders vindt men de eigenaardige kameraadschap dan onder het drinken van een fles bier, of bij het ledigen van een ‘kapitein’ of bij een ‘vierkanten lummel’?

De oud-gasten brachten de baren al gauw op de hoogte van de grote afstand, die er bestond tussen hen en de Europese klassen, deden hen al gauw begrijpen, dat zij als ‘paria's’ werden beschouwd, door de Europeanen in wier kringen zij nooit zouden doordringen. De differentiatie tussen hen en de overige Europese burgers was even groot als het verschil in hemelsbreedte tussen Holland en Indië.

Zo waren er alle psychologische voorwaarden aanwezig, om van ongeorganiseerden een sterke ‘groep’ te vormen, die later, tijdens het verblijf in garnizoensbataljons, maar meer nog op posten, in bentengs, in linies, op patrouilles, zich zou doen gelden. Vooral daar voltrokken zich de psychologische processen, die zo van invloed zijn geweest op de veranderingen in het leven van den fuselier. Het is zeer goed mogelijk, dat er fuseliers zijn geweest, wier weg anders is geweest, dan die wij hier verder zullen uitstippelen, maar voor het gros hebben, bij den een meer, bij den ander minder, de omstandigheden gegolden, die wij zullen trachten nader te ontleden.

Invloed van het klimaat. Het zal voor den Europeaan in Indië wel niet nodig zijn hem de invloed voor te houden, die het Indische klimaat heeft op het fysiek van den Europeaan en de gevolgen daarvan op de psyche. Veel ziekteverschijnselen werden vroeger niet nader gedefinieerd en de algemeenheid ‘hij kan niet tegen het klimaat’ was voldoende, om vele verschijnselen te verklaren. Het is duidelijk, dat de medici met die eenvoudige verklaring geen genoegen namen en vooral het laatste decennium zijn medische publicaties over dit onderwerp verschenen. De invloeden van het klimaat hebben altijd gewerkt en ook de Europese soldaten hebben die invloed ondervonden. Naar onze mening heeft men die invloeden nooit voldoende kunnen realiseren. Reeds onmiddellijk bij de intrede in Indië deden zich verschijnselen voor van Leiodystonie, waarvoor ‘de vegetatief gestigmatiseerden’ reeds in Europa voorbeschikt waren, maar door hun komst in Indië de ziektebeelden zich gingen vertonen, die in bepaalde fasen door symptoomcomplexen werden beheerst als: angst-zelfs doodsangst; oogsymptomen; gastro-intestinale symptomen; hart-en vaatsymp-

tomen; cerebrale symptomen¹⁾. Een langdurig verblijf in het tropische land brengt bepaalde wijzigingen in de vegetatieve functies te weeg, die physiologisch zijn aangetoond. Ook klinisch werd aangetoond, dat deze tropeninvloed onder invloed van bijkomende schadelijke factoren (infectieziekten, intoxicaties) aanleiding kan geven tot Leiodystonie. Het zal een ieder wel duidelijk zijn, dat deze schadelijke factoren bij soldaten te velde nog al eens voorkwamen.

De soldaten ondervonden ook de bij ieder Europeaan optredende wijzigingen in de vegetatieve functies. Prof. W. Radsma vond, dat in de tropen bij blanken regelmatige dagelijkse schommelingen in de koolzuurspanning van de longlucht voorkomen; dat een verdere aanwijzing van een evenwichtsstoornis in de vegetatieve functies gevonden werd in de dagelijkse schommelingen van de reactie der urine (Die ontbreekt bij de inlandse kampongbevolking). Neuhausz ontdekte in 1893 en Prof. Radsma bevestigt dit²⁾ dat de gemiddelde lichaamstemperatuur in de tropen hoger was dan in de gematigde luchtstreek. De basale stofwisseling bij Europeanen in de tropen is gemiddeld 6% lager dan de standaard voor gematigde klimaten. Het tropenverblijf heeft een verlaging van de bloeddruk van den Europeaan ten gevolge.

Verder verdient het aandacht, dat sommige patiënten in de laagvlakte koorts vertonen, hoger dan in overeenstemming met hun ziekteverschijnselen³⁾.

Maar ook de hoogvlakten doen hun invloed gelden op de gezondheidstoestand van den Europeaan. Daar vertonen zich de ziektebeelden, die men samenvat onder de naam: idiopathische seatorrhoe⁴⁾. Op een vergadering van de Nederlandsche Vereeniging voor Tropische Geneeskunde in den Haag op 26 October 1931 was de algemene opinie der daar aanwezige tropenartsen, dat de spruwpatiënten over het algemeen van de hoogvlakten van Indië komen. De stoornis in de vetresorptie behoeft niet het

1) Prof. Dr. P.M. VAN WULFFTEN PALTHE, *Leiodystonie. Geneesk. Tijds. voor Ned. Indië*, deel 72, afl. 23, p. 1559.

2) Prof. Dr. W. RADSMA, *Feestbundel 1936 van het Geneesk. Tijds. v. Ned. Indië*.

3) H.B. WANSINK, *Geneesk. Tijds. v. Ned. Indië*, deel 73, afl. 17.

4) Dr. H. VAN LEEUWEN, *Geneesk. Tijds. v. Ned. Indië*, deel 78, p. 227.

gehele jaar aanwezig te zijn. Vooral de regentijd speelt een rol in het ontstaan van deze aandoening.

Integratie. Op de posten, in de linies, in de bentengs en op patrouilles komen de soldaten elkander dichterbij. De voornaamste factor voor de 'groepsvorming': het gezamenlijk wonen, is hier nog sterker dan in de kazerne. Men mag het met de politieke richting van het tegenwoordige Duitsland eens zijn of niet, zeker is, dat het psychologisch zeer juist is gezien, de leiders voor de toekomst geheel te doen doordringen van het programma der richting, door ze gezamenlijk te huisvesten in de Adolf Hitler-scholen, door ze samen te brengen en te doen leven in inrichtingen als de nieuwe 'Ordensburg' Sonthofen in den Allgäu of den 'Ordensburg' Vogelsang in den Eifel. In Indië ging er vroeger maar één roep uit over de militaire geest van de pupillen afkomstig van Gombong.

Bovendien zijn de omstandigheden tot de vorming van een sterke 'groepsgeest' bij het bataljon en in het bijzonder bij de kleinere eenheden als comp.ie, brigade en groep zeer gunstig, door psychologische factoren. Vooreerst het algemeen doel: verdediging van de post, benting, linie; verdrijving van den vijand uit een bepaalde streek; het opvatten van een bende of bendevoofd.

Continuïteit in het bestaan van de groep was er in den regel, al werd die verbroken door verlies van kameraden; aanvulling met gelijken, die vervuld waren van dezelfde korpsgeest vond steeds bij voorkeur plaats. De belangrijke factor voor de ontwikkeling van de collectieve gedachte: conflict en rivaliteit met anderen (vijand) was bij voortdurend aanwezig. In de groep zelf heersten gewoonten en tradities, die de gedachten van de individuele leden der groep bepaalden ten opzichte van zichzelf, ten opzichte van de andere leden en ten opzichte van de groep in haar geheel. Zo'n sterke groepsgeest beheerst het bekende korps Marechaussée.

Zoals wij in het vervolg zullen zien is het ondoenlijk hier groeps-psychologie te scheiden van individuele psychologie, omdat die zo fijn door elkaar zijn geweven, dat het onderscheid soms zeer subtiel is. Dieper daarop in te gaan ligt buiten het bestek van ons werk. Welke gevoelens in een groep, als boven aangegeven, worden gekweekt beschrijft ons in het algemeen Mc. Dougall¹⁾:

1) WILLIAM MC. DOUGALL. *The Group Mind*. Cambridge Psychological Library, Second edition, 1927, p. 63 v.

‘In a similar way the group spirit aids in rising the moral level of an army. The organised whole embodies certain traditional sentiments, especially sentiments of admiration for certain moral qualities, courage, endurance, trustworthiness, and cheerful obedience; and these sentiments, permeating the whole, are impressed upon every member, especially new members, by way of mass suggestion and sympathetic contagion; every new recruit finds that his comrades accept without question these traditional moral sentiments and confidently express moral judgments upon conduct and character in accordance with them, and that they also display the corresponding emotional reactions towards acts; that is to say, they express in verbal judgments and in emotional reactions their scorn for treachery of cowardice, their admiration for courageous self-sacrifice and devotion to duty. The recruit quickly shares by contagion these moral emotions and soon finds his judgment determined to share these opinions by the weight of mass suggestion; for these moral propositions come to him with all the irresistible force of opinion held by the group and expressed by its unanimous voice; and this force is not merely the force derived from numbers but is also the force of the prestige accumulated by the whole group, the prestige of old and well-tried tradition, the prestige of age; and the more fully the consciousness of the whole group is present to the mind of each number, the more effectively will the whole impress its moral precepts upon each’.

Te velde. Aan welke psychologische invloeden de soldaat te velde blootstond willen wij nader bekijken.

Het Indische leger had ruimschoots gelegenheid zich de practijk eigen te maken van de twee wijzen, waarop in het algemeen de oorlog wordt gevoerd: de aanval (het opleggen van zijn wil aan den tegenstander) en de verdediging (zich zoveel mogelijk trachten te onttrekken aan de wil van den tegenstander). Soms waren beide wijzen verenigd. De perfectie van de gebruikte wapens had niet die hoogte bereikt van tegenwoordig. Het meest hing de uitslag van de strijd af van de wil der individuen, meer nog van de taaie wil der groepen. Diezelfde wil was bij onze tegenstanders aanwezig en wij delen volkomen de mening van Zentgraaff wanneer hij schrijft:¹⁾

1) ZENTGRAAFF, *Atjeh*, 1938, p. 1 en 2.

‘De waarheid is: dat de Atjehers, mannen en vrouwen, in het algemeen schitterend hebben gevochten voor wat zij zagen als hun nationaal of religieus ideaal’ en ‘De jarenlange guerilla-oorlog is niet gewonnen door een numerieke meerderheid onzer troepen; bijna altijd waren het kleine eenheden, zwakker dan de vijand, die successen behaalden, dank zij den moed en de vaardigheid onzer mannen, die zelfs op het nationale Atjehsche wapen bij uitnemendheid: de klewang, den vijand de baas waren’.

Behalve aan de Atjehers denken wij nog aan anderen bijv. Alie Bassa of Sentot uit de Java-Oorlog (1825-1830). Die onverzettelijke wil moet gekweekt worden om zodoende het geloof op te wekken, dat men de sterkste is. Sir Ian Hamilton, die zowel de Boeren-oorlog als de Russisch-Japanse oorlog meemaakte, heeft gezegd: ‘the army that will not surrender under any circumstances will always vanquish the army whose units are prepared to do so under sufficient pressure’. Een dergelijke geestesgesteldheid, gepaard aan een ongeschokt vertrouwen in den aanvoerder, brengt die grote zedelijke kracht, juist vereist bij den aanval. De factoren, die dan werken, volkomen te ontleden is niet mogelijk. De dynamische kracht vóór het offensief wordt voor een deel teweeggebracht door een collectieve exaltatie. Zowel aanvoerder als soldaat beïnvloeden elkander. Ook de afdelingen onderling.

Is de aanval een uiting van de behoefte om de strijd zo spoedig mogelijk te brengen in de eindphase, meestal gaat er aan vooraf de phase van de schrikaanjaging. Dat is een natuurlijke drang, die men kan opmerken bij de dieren en waarvan natuurliefkeren bij hun gevechten een ruim gebruik maken. De vervaarlijk beschilderde inlandse vijanden, met een geweldige hoofdtooi van vederen, hun djoebalangs met rode, witte, groene tulbanden trachtten onze soldaten angst aan te jagen. Ons leger was vooral sterk in plotselinge overvallen, ondanks stromende regens, bandjirende kali's, in een onverwachts verschijnen in de rug van den tegenstander. Dit waren strijdwijzen, die ontzettend veel vergden van het moreel van de troep, maar het destructieve effect bij den vijand was des te groter.

De duidelijke manifestatie van te willen overwinnen heeft bij al onze aanvoerders voorgezeten. Wanneer wij analyserend te werk gaan, staan we verstomd over de juiste wijze, waarop onze

aanvoerders uit de voorbije eeuw officieren zowel als onderofficieren de morele tactiek van het offensief hebben aangevuld en een zo juist gebruik hebben weten te maken van de psyche van den soldaat. De primordiale rol van het onverwachte der verrassing, gepaard gaande met snelheid, hebben zij terdege begrepen en toegepast. De stomme suggestie van de collectieve dapperheid bracht de troepen tot het allerhevigst dilemma, waarvoor de mens geplaatst kan worden: overwinnen of sterven. Geplaatst te worden in de afschuwelijke phase van het gevecht, het handgemeen, en de plicht om daaraan deel te nemen moeten toch sterke psychologische factoren hebben doen werken om den europesen jongen, soms reeds kort na zijn verblijf in Indië, aan dat gevecht te doen deelnemen. Want al wordt het verschijnsel geconstateerd, dat - volgens Taine - 'de doodslag een bedwelmende kracht heeft', daarmee is voor ons een verklaring van de wederopstanding van den primitief in onzen fuselier niet gegeven.

De verdediging. De tweede wijze van oorlogvoering is eveneens een uiting van de collectiviteit. Zonder ons nog in de individuele psychische feiten te verdiepen eist de verdediging van de post, de benteng, de overgang van een kali, het bezet houden van een veroverde rotssterkte, een sterk vertrouwen in de troep als eenheid. De postenketen - als sprekend voorbeeld de geconcentreerde Atjehlinie - was als een trait d'union tussen de verdedigers.

Meer nog dan de gezamenlijke woede tegen den vijand versterkte het collectieve offer, dat gebracht werd, de band tussen de soldaten. Gebrek aan drinkwater, gebrek aan het hoogst nodige voedsel, aan verbandmiddelen, het uitblijven van een aflossing, deed de kracht der collectiviteit toenemen. Dieper hierop ingaan kunnen wij niet, want het gehele gamma van psychologische reacties te onthullen eist een breder opzet dan voor ons doel nuttig is. Iedere phase in het gevecht eist een speciale activiteit en niet iedere verdediging was in de krijgsverrichting van ons leger precies eender als een voorafgaande. Dat hing behalve van het materiële milieu ook af van het sociale milieu. De sterke solidariteit hing af van de groep, waarin 'de man' vocht en de activiteit werd bevrucht door de invloed van den aanvoerder. De man leefde en vocht in zijn groep (de militaire eenheid) in zijn brigade, vóór zijn groep. Hieruit volgt, dat het nodig is dieper in te gaan op de structuur van

die eenheid, op de invloeden, die van deze eenheid uitgaan op het individu, op den fuselier. Want de cohaesie van de groep manifesteert zich niet slechts door de assimilatie van de samenstellende elementen, maar door de capaciteit van de organisatie in het geheel.

De militaire geest. Om de geest van de lagere militaire eenheden te kunnen begrijpen, is het nodig eerst iets te zeggen omtrent de geest van het militaire in het Indië van de 19e eeuw. Het is duidelijk, dat de geest van de sociale groep domineert over de individuen uit die groep. Die geest beheerst hun gedachten en de unanimiteit presenteert zich ten opzichte van een groep antagonisten als een collectieve oppositie. Om dus het sociale leven van de militaire groep te kennen, dienen we de intersociale verbanden te kennen, die toen in Indië bestonden. Het meest viel dat verband op in de botsingen tussen 'civiel' en 'militair' gezag, vooral in de buiten-bezittingen. De artikelen 51 en 55 van het Reglement op het beleid der Regering in Nederlandsch Indië (Staatsblad 1836. no. 48) had er al in voorzien, maar de kabinets-missives van den G.G. van Nederl. Indië van 17 Augustus, 20 Nov. en 4 Dec. 1843. nos. 168, 248 en 256 maakten de A.O. noodzakelijk van 15 December 1843. Dat was naar het schijnt niet voldoende, want na de A.O. dd. 20 January 1849. no. 1. komen er telkens A.O. die blijk geven van heel wat perkara's achter de schermen. De sterke korpsgeest bij de militairen toont ons tevens de sterke isolatie tegenover de burgers, want hoe sterker de integratie, des te sterker de isolatie. Die geest van de hogere militaire chefs, vinden we bij de lagere militairen. Het is naar onze mening de schuld van de Indische burgers geweest, dat zij geen studie hebben gemaakt van de psychologie van den Indischen militair. Men had meer kunnen verklaren en tevens veel kunnen verbeteren. Heeft men zich er wel ooit rekenschap van gegeven welk een geweldige transmutatie er moet hebben plaatsgegrepen, om het europese individu met zijn individualiteit als zorgvuldig gecultiveerd product van de Franse revolutie, te brengen tot een spontaan, toegewijd en onbaatzuchtig lid ener collectiviteit, die 'leger' heet? Om de geest van het individu zo te vervormen, dat het een waardig lid wordt van dit solide geconstitueerde milieu van collectiviteit? Waar 'wij' komt in de plaats van 'ik'?

Daar mogen uiterlijkheden als: zelfde uniform, zelfde kazerne, zelfde nummer van bataljon, zelfde comp.ie, naam van de brigade,

naam van den brigade-commandant tot die collectiviteit hebben medegewerkt, men is toch te lang burger van ons klassieke land van 'de vrijheid' geweest om dat individuele maar voetstoots prijs te geven. Meen niet, dat met de inschrijving onder 'Stamboeknummer ...' de persoonlijkheid van den man verdwenen was. Daartoe hielpen de essentiële karaktertrekken van het leger:

Onveranderlijkheid en homogeniteit. De eerste is wel een der meest sprekende trekken van het Indische leger geweest, terwijl de homogeniteit oorzaak was, dat men meestal zegevierend uit de strijd kwam. De aanvoerders hielden het liefst de troepen, die overwinningen hadden behaald en bewijzen van dapperheid hadden gegeven, bij elkaar. In het corps marechaussée behield ook iedere 'baas' zijn eigen mannen.

Tot de homogeniteit draagt ook veel bij de traditie. Als karakteristiek dient bijv. dat, toen in 1937 bij de marechaussée de middelen wat beter werden, ogenblikkelijk onder de manschappen weer het traditionele 'tamoe-fonds' werd ingesteld, om de traditie van het korps hoog te houden. En wat waren de Ridder M.W.O. gelukkig, dat in 1938 - na zoveel jaren - de traditie hersteld werd van de uitreiking der diploma's.

Symbol. Als uiting van sociaal denken bedient men zich van 'n symbool. Schijnt dat bij den burger te bestaan in een 'hemd' of zelfs in 'sokken' van de een of andere kleur, in een insigne, in een vlaggetje op fiets of auto, in het leger is, behalve de uniform, ook het vaandel het symbool van de collectiviteit. Geen groter eer was het voor den soldaat dan wanneer zijn vaandel getooid werd met de M.W.O. In 1896 werd het door het 7e Bat. on. Inf. ie te Malang als een schande gevoeld, dat het 6e Bat. on. Inf. ie uit dezelfde plaats, 3 weken eerder naar Atjeh werd gezonden. Want het 7e Bat. on. 'had toch een vaandel, dat gedecoreerd was met de M.W.O.!' Daaraan méende men het recht te ontlenen eerder naar het gevechtsterrein gezonden te worden.

Als tweede symbool van de eenheid noemen we de Nederlandse driekleur. Zodra een benteng of versterking was vermeersterd, werd er voor gezorgd, dat het rood-wit-blauw er over wapperde. Toen op 23 Juni 1825 het fort Soeroasso plotseling door een grote bende Padri's werd overvallen, hees de bekende luitenant Veltman na de verwarring, ontstaan door het alarm, de Nederlandse driekleur

en riep: ‘Mannen, ziedaar onze driekleur, weet haar te verdedigen!’ Een donderend ‘Hoera’ volgde en het fort werd tot het uiterste verdedigd. Ik geloof niet, dat er één Hollander meer eerbied steeds voor zijn vlag heeft betoond, dan de miskende ‘fuselier’.

Bijzonder gehecht was en is de militair aan het Vorstenhuis. Geen cantine zonder platen van de regerende Vorstin; een kamer van een gepensionneerd fuselier is incompleet als er geen afbeelding hangt van den Koning of de Koningin. De orders voor het gevecht eindigden altijd met een ‘Leve de Koning’. Zegt het U niets op een moment, waarin de grootste lichamelijke pijnen U kwellen door de opgelopen verwondingen, toch de kracht te vinden tot een ‘Leve de Koning?’ Toen den luitenant Comfurius bij het gevecht van 14 April 1873 bij de verovering van Atjeh's Grootte Missigit beide ogen uitgeschoten waren, hoorde hij naast zich schreeuwen en kermen en hij vroeg: ‘Wat scheelt er aan?’ De gewonde antwoordde: ‘Ik heb een gebroken arm en hevige pijnen’. Comfurius antwoordde: ‘Mij zijn beide ogen uitgeschoten en toch schreeuw ik: ‘Leve den Koning!’ Het bekende voorval van den fuselier Van Overmeiren tijdens dezelfde gevechten kan ik U niet onthouden.

Tijdens de verovering van Atjeh's Grootte Missigit op 10 April 1873 bleven er zeven onzer soldaten nabij een bosje op de grond liggen. Zes waren er bewusteloos of dood. De zevende, de fuselier van Overmeiren, stamboeknummer 38944, leefde nog, doch was niet meer in staat zich op te richten. Slechts nu en dan stak hij een bloedende hand in de hoogte, waarschijnlijk om zijn kameraden te beduiden, dat hij nog leefde. Herhaaldelijk zagen ooggetuigen, dat een Atjeher uit het bosje te voorschijn kwam en van Overmeiren met lans of klewang een steek of houw toebracht, bij voorkeur gericht op het hoofd. Enige goede schutters van onze voorhoede richtten enkele schoten op de Atjehers in het bosje en ten slotte verdwenen dezen. Spoedig daarop werd in een tandoe, waaruit van alle zijden het bloed droop, een lichaam aangebracht, dat aan hoofd, armen en handen een negental brede, gapende wonden vertoonde. Daar ziet men een hand, waarvan de vier vingers waren afgekapt, de hoogte ingaan; het hoofd beweegt zich, het lichaam tracht zich op te richten, de mond opent zich en - in plaats van een smartkreet, die ieder verwachtte - klonk het luid: ‘Leve de Koning!’ ‘Vive de Koning!’ Niettegenstaande

zijn vreselijke wonden, waarbij de doktoren meer dan een uur nodig hadden voor de pijnlijke hechtingen, klonk geen kreet of zucht, maar wel nu en dan: ‘Leve de Koning!’

Een zeer bijzonder symbool was ook ‘het Molentje’ of de M.W.O. (Wij komen later hierop nog terug).

Ook bepaalde distinctieven moeten als een bijzonder symbool worden aangemerkt. Was het voor den ‘briggses’ en ook voor den luitenant niet een bijzonder emotioneel ogenblik, als hij zich voor het eerst in het publiek kon vertonen met ‘de bloedvingers’ der marechaussée? En was de witte 2 van de klas van Militaire discipline, uitgedacht om den fuselier te vernederen, in werkelijkheid niet geworden een onderscheidingsteken voor den drager in de ogen van zijn kameraden?

Niet alleen de visuele symbolen waren karakteristiek voor de sociale gedachte, ook a u d i t i e v e droegen daartoe bij.

Behalve als strijdkreet drukten de marechausséeleuzen: ‘Madjoe, marosé tidak takoet mati’ en de oude kreet: ‘Madjoe, marechaussée, potong kapala’ wel degelijk de collectiviteit der gedachte uit.

Ook de liederen, die uitsluitend door de militairen gekend en gezongen werden, zijn een symboliek der eenheid.

Als levend symbool noemen we nog de ‘populaire’ aanvoerder, die evengoed een expeditie-aanvoerder (generaal-kolonel-overste) kan zijn als de ‘baas’ van een brigade.

Het moment, waarin de collectieve gedachte het sterkst tot uiting komt, is ‘het gevecht’.

De groep in het gevecht.

Voor den soldaat was er geen manier, méér uitgelezen om hem duidelijk te maken dat hij een sociaal wezen was, dan het gevecht. Nooit is hij meer deelgenoot van de collectiviteit van de groep dan juist het gevecht, waarin zijn individualiteit ondergaat. De vrees, door de collectiviteit voor een lafaard gehouden te worden, speelt daarbij een grote rol. Een typisch voorbeeld daarvan vonden wij tijdens de verovering van de Groote Missigit op 6 Januari 1874 bij den fuselier J. Miroir no. 44284 van de 1e compie linkerhalf 3e bataljon infanterie. Hij was kok van de compagnie. Toen de commandementsorder in de avond van de 5e Januari bekend werd, waarbij bepaald was, dat de koks achter konden blijven,

schenen enkele kameraden tegen Miroir gezegd te hebben: 'Je kookt goed, maar van vechten schijn je niet te houden, want je moogt morgen weer thuis blijven'. Dat was Miroir te veel. Hij liep naar zijn compiescommandant en wist vergunning te verkrijgen, om mede uit te rukken. Gedurende het gevecht wilde hij niets weten van dekkingen en hij stierf den heldendood op enkele passen afstands van zijn peletons-commandant, luitenant Hulstkamp.

Desertie. Desertie werd als de grootste misdaad beschouwd, begaan ten opzichte van de groep, de compie, waaruit de deserteur was voortgekomen. Deze afdeling rustte dan ook niet vóór de schande radicaal was uitgewist en daarvoor was maar één middel: de dood van den kameraad. Dan pas was voldaan aan het eergevoel, die subjectieve manifestatie der reactie van het sociale milieu ten opzichte van de leden der brigade of compie. Het geval is bekend, dat een brigade, die eindelijk den deserteur had neergelegd, zijn commandant verzocht hem door de 'beren' te laten begraven. Zelfs daarvoor achtte men zich te hoog. Het aantal deserties naar den vijand was zeer gering. Gedurende 10 jaren bedroeg het op Atjeh van 1882-1892 hoogstens 70, waarvan 53 Europeanen en 17 Inl. militairen.

Kameraadschap. Dat woord had bij de militairen geen ijdele klank. In de groep domineerde de wil van de groep, die eiste een grote mate van zelfverloochening van het individu. M.i. heeft men die deugd nooit geplaatst op het credit van het karakter der fuseliers. Daarin heeft men hen tekort gedaan. De kameraadschap ging verder dan een burger ooit verwacht zou hebben: men moest er op een gegeven moment toe besluiten zijn boezemvriend te doden. Verwacht werd - en de afspraak was uitdrukkelijk en wederkerig - dat de kameraad zijn vriend zou doodschieten, als deze zwaar gewond op het slagveld moest achterblijven en in handen van den tegenstander kon vallen. Niet-ingewijden zij er op gewezen, dat de inlandse vijanden geen krijgsgevangenen hielden, maar de militairen doodmartelden. Op Sumatra's Westkust werd tussen 1831-1834 een soldaat te Loeboe Ambalo, toen hij zich in de rivier baadde, door Padries gegrepen. Men sleepte hem mede naar de Bazar, bond hem aan een der grote bomen en alle kinderen werden uit de kampongs geroepen. Daarna moesten zij zich op het naakte lichaam van dien ongelukkige oefenen in

het lanswerpen, totdat hij eindelijk onder deze marteling bezweek. Gij kent natuurlijk allen het verhaal van den beroemden terugtocht van Vermeulen Krieger. Dan weet ge ook, dat sergeant Visbeek op geen 50 passen van de achterwacht met gebroken benen moest worden achtergelaten, zijn lichaam gruwelijk met klewangwonden wordt overdekt, zijn gelaat wordt verminkt, men eindelijk hem het hoofd afhouwt en dit zijn kameraden toont. Ge begrijpt de ontzetting van de troep als zij haar kameraad Groosbakker ziet vallen en Krieger niet het bevel durft geven hem dood te schieten, maar een kameraad van den jager het toch doet. En het laat zich raden wat er omgegaan is in den luitenant-adjutant van Perk van Lith, toen Krieger geen onderscheid wilde maken tussen den officier en den jager om hem achter te laten. Ook van later datum zijn de gevallen bekend. In de zitting van de Tweede Kamer op 6 November 1907 roert de afgevaardigde Verhey dit aan. Zelfs de lijken der gesneuvelden waren niet veilig. Toen Luitenant Engelbert van Bevervoorden gedurende de woelingen op Sumatra's Westkust 1831-34 met enige Madurezen reeds 8 dagen zonder voedsel rondzwierf, kwam hij ten slotte in de buurt van Loeboesi Kapping. Hij werd ontdekt, gekrist en een der hoofden haalde Engelbert van Bevervoorden het hart uit het lijf, wierp het zijn volgelingen toe en zei: 'Ziet of het hart van dezen Europeaan anders is dan het onze!'

Zo overtuigd waren de militairen, dat de krijgsgevangenen en gewonde militairen door den vijand werden afgemaakt, dat men letterlijk met stomheid was geslagen, toen op 5 September 1894 de gewonden, die men had moeten achterlaten bij het verlaten van het oude bivak, te Tjakra-Negara werden binnengebracht bij de colonne Lindgreen, zodat ze dus door de Baliërs niet waren afgemaakt. Om de psyche van den fuselier te kunnen begrijpen, dienen bovengenoemde strijdwijzen gememoreerd te worden, vooral voor hen, die alleen bekend zijn met de 'humane' wijze van oorlogvoeren op de Europese slagvelden.

De aanvoerder. Deze diende door zijn leidende capaciteiten zijn groep te brengen tot de best georganiseerde eenheid. Dat kon vooral bereikt worden door hem zolang mogelijk te laten bij eenzelfde troep. Orders als: 'Vermenging der groepen om door aanvulling een patrouille op de gewenschte sterkte te brengen is verboden' en 'Zwakke soldaten of zij, die bijv. voor eenige weken ongeschikt

voor patrouilledienst zijn, zonder nog voor evacuatie in aanmerking te komen, worden in een afzonderlijke groep ingedeeld. Herstelden uit deze groep worden zooveel mogelijk weder bij hunne oorspronkelijke groepen teruggeplaatst' wijzen in deze richting¹⁾.

De eis was niet, dat de aanvoerder over een georganiseerde eenheid als aanvoerder optrad, maar hoofdzaak was, dat hij door zijn karakter een organieke solidariteit wist te vormen, niet uit vrees of achting voor de distinctieven van zijn rang. Aanvoerder in naam en rang, moest hij voor zijn persoon de dienaar zijn van de troep. Hij moest door het geven van zijn maximum zelfverloochening trachten zijn groep op te voeren tot het hoogste élan. Zo deden o.a. ook de officieren bij de expeditie tegen Langsar in 1877, die van 5 uur 's morgens tot 1 1/2 uur n.m. geen enkele slok water vonden om de veldflessen te vullen. Bij aankomst in het bivak te Birum-Pontong vielen de soldaten als wilden op de bakken drinkwater aan. En 2 dagen later had men hetzelfde. Smachtend van dorst, in carré staande op een open sawah, op ongeveer 250 pas van den vijand, die aanstalten maakte om aan te vallen, kwamen de officieren in het bezit van enkele bamboezen, gevuld met drinkwater. Aangezien de troep te talrijk was om aan elken soldaat een dronk te geven, gunden de officieren zich zelfs geen druppel, maar, langs het gelid gaande, gaven zij elken vijfden man een slok. Aan dergelijke gebeurtenissen is de geschiedenis van het Indische leger rijk. Deze hebben een krachtige invloed uitgeoefend op de zedelijke reserve van de groep. Daardoor werd een energie ontwikkeld, die haar uitwerking nooit miste, al sluimerde deze ogenschijnlijk op dat moment. Het gevecht is rijk aan elementen, die relief geven aan de innerlijke psychologie van den aanvoerder. Dat 'voelt' de fuselier en in zijn binnenste draagt hij die waardering mede. Zijn aanvoerder, die evengoed verpletterd kon worden onder een valboom, die eveneens de lanssteek kon krijgen, die ook kon vallen in een buikrandjoe en hem door alle gevaren ter overwinning voerde, had zijn diepe bewondering, ja adoratie. Voor sommige aanvoerders ontstond een veneratie, die men in het Nederlandse leger niet kende en

1) *Patrouille-order Makassar 31 Jan. 1907* van den Civ. en Mil. Gouv. v. Celebes SWART.

kent, maar voor Holland erg ‘dweperig’ aandeed. Rond de naam van zo'n aanvoerder ontstond een geheimzinnige sfeer, die oorzaak was, dat de aangevoerde patrouille zijn ‘baas’ ging imiteren. Het werd een privilege onder een dergelijken aanvoerder te dienen. Vandaar dat deze bijna altijd slaagde in de uitvoering van zijn opdrachten.

Een eigenaardig staal van een dergelijke veneratie is het geven van ‘bijnamen’. Helaas zijn die van onderofficieren en fuseliers onbekend gebleven. Te verklaren is het wel, omdat de officieren in den regel over grotere eenheden het bevel voerden en hun bijnaam dus meer verbreid werd. Van Heutsz was algemeen bekend als ‘de Koale’; van den Luit.-Generaal van Geen (uit de Java-Oorlog) ging het gezegde: ‘Als Peerke er is, is alles in orde’. Generaal van der Heyden was zelfs bij den vijand bekend als ‘Koning Eenoog’ en Kapitein Lach de Bère van het 7e Bat. on inf. ie (Tocht naar de V Moekim Montassih, Atjeh) droeg de naam van ‘de gems’, als gevolg van de snelheid, waarmede hij zeer steile hoogten wist te beklimmen en af te dalen. ‘Dolle Dries’ was de bijnaam van Overste Scheuer (Lombok-exped. 1894) en ‘Kapitein Djanggoet’ (baard) heette feitelijk Kapitein Tette Baukes Veltman (1821). Het geven van zulke bijnamen is een bewijs, dat de aanvoerder de zedelijke krachten heeft weten te wekken bij zijn groep, dat de cohesie van dit sociale milieu is verzekerd. Merkwaardig is het, dat de aanvoerder zijn prestige dan ontleent aan het milieu, waarin hij zelf leeft en dat hij in zijn levendigste vorm vertegenwoordigt. Rondom zo'n aanvoerder ontstaat een militaire folklore, waarvan het jammer is, dat die voor het Indische leger niet is verzameld. Evengoed als men een verzameling anecdoten bijeenbracht over Multatuli, had men (misschien kan men nog) er een bijeen kunnen brengen over Van Heutsz. Zo sterk was die pool, waarheen de belangstelling zich richtte, dat het thans nog als een eer wordt beschouwd in het magnetisch veld daarvan te hebben gewerkt. Onder Vermeulen Krieger, Toontje Poland, van Ham, gediend te hebben, was vroeger een evengrote eer als dat men er nu trots op is, ‘nog met van Heutsz op Atjeh’ geweest te zijn.

Het was voor een goed aanvoerder een *conditio sine qua non* juist te weten, hoe zijn ondergeschikten reageerden in het gevecht,

niet alleen als collectiviteit, maar ook als individuen. Ieders capaciteiten moesten beoordeeld worden naar de actieve moed, de passieve moed en het uithoudingsvermogen.

In het algemeen spreekt de actieve moed het meest tot de verbeelding. Van een leger verwacht men: moed. Wij geloven, dat het Indische leger nog meer gepresteerd heeft aan passieve moed dan aan actieve. Daarom zullen wij de passieve moed het eerst bespreken.

Passieve moed. Wanneer het moment om handelend op te treden is genaderd, is het een der gruwelijkste temptaties, waaraan een troep is blootgesteld, dat zij lijdelijk moet toezien. De gehele opeenhoping van de senso-motorische activiteit kan en mag nog geen ontlading vinden, omdat de commandant het moment van optreden nog niet aangebroken acht. Daarin zit het tegennatuurlijke. Het eist een ijzeren discipline van den commandant en van den soldaat, met de vinger aan de trekker en den vijand op schotsafstand, niet tot de aanval over te gaan. Vooral in de avond en in de nacht maakt zich van den mens een angst-psychose meester, die ontlading nodig heeft. De grootste moed ontwikkelde het leger eveneens, wanneer het in benteng, post of bivak door een vijandelijke overmacht werd ingesloten en aangewezen was op eigen krachten. Zonder dat zij in de annalen der Indische krijgsgeschiedenis afzonderlijk met namen zijn genoemd, moeten toch met ere vermeld worden de schildwachten, die op hun verhoogd schilderhuis, de een na den ander werden weggeschoten, die bij 'de aflossing' op post gebracht, wel de zekerheid hadden niet anders het wachtlokaal meer binnen te komen dan als gesneuvelde. Maar het leven van de overige bezetting was aan hun zorgen toevertrouwd en zonder morren werd de gevaarlijke post betrokken. Voortdurend in zo'n benteng bloot te staan aan vijandelijke overvallen (vooral 's nachts), de kogels om zich heen te horen fluiten, de lanssen door de lucht te horen suizen, het gekerm te moeten horen van de kameraden, anderen voor dood te zien wegdragen en dan niet in staat te zijn hulp te verlenen aan zwaar gewonden, omdat op de post geen man gemist kan worden, geen of onvoldoende nachtrust te genieten en te moeten leven in zulk een cataclysm van geluiden, dit alles veroorzaakt een sterk emotievolle schok.

Was men door uitputting en door gebrek aan hulp gedwongen zich over te geven, dan zou men dat in een Europese oorlog wèl doen en krijgsgevangen gemaakt worden. Zoals wij reeds boven hebben vermeld, kon men dat niet bij inlandse vijanden. Men ging liever onder met den vijand, dan het bewaakte goed in zijn handen te laten. Algemeen bekend is de heldendaad op 27 Februari 1841 toen de sergeant-geweermaker J.G. Schelling, de Europ. fuselier E. Marien en de Inlandse fuselier Sosemito zich met de versterking Goegoer Malintang op Sumatra's Westkust in de lucht lieten vliegen. In Holland zijn deze daden onbekend; men wijst steeds op de daad van Van Speyk voor Antwerpen op 5 Febr. 1831 en vergeet, dat hij daar weer de geest van het Indische leger demonstreerde, de geest, die hij had leren kennen, toen hij nog als aspirant 1e kl. het commando voerde over de schoener Jacob Aaron bij de expeditie naar Boni.

Was een expeditie afgelopen, had men een benteng, post of bivak ontzet, meen niet, dat voor den soldaat daarmede het incident gesloten was. De emotievolle schokken, die men had door-gemaakt, hadden het evenwicht dermate geschokt, dat de gevolgen soms pas later bleken. De destructieve gevolgen waren vaak erger dan een verwonding. Wij wijzen hier nadrukkelijk op, opdat men de houding van den fuselier in een rustige garnizoensplaats er te beter om zal begrijpen. In 1860 constateerde men, dat van een uit het veld teruggekeerd bataillon binnen een jaar een derde der officieren in het hospitaal overleed en van een vredelievende expeditie een vijfde der officieren.

Wij willen thans nog op *enige sensorische factoren* wijzen, waaraan o.i. bij beschouwingen over het Indische leger uit die tijd te weinig aandacht is geschonken. Het zintuigelijk leven van den Europeanen fuselier (hetzelfde gold ook voor de onder-officieren en officieren), die voor het eerst in 'het gevecht' kwam, had zich daaraan aan te passen. Het gehele organisme onderging de ernstigste gevolgen.

Vooreerst waren de auditieve impressies angstwekkend. Een hevig geweervuur ging meestal vooraf; ook kon een grote groep doebalangs onder hevig gegil en geschreeuw van 'Allah il allah, Mohamed rasoel allah' naderen, welk opwindend gegil en gekrijs soms gepaard ging met het slaan op bedoegs. Men hoorde het

gesuis van lansen, het geklikklak van elkaar kruisende klewangs; het geschreeuw van gewonde en stervende kameraden en vijanden miste zijn effect niet. De gevechtsbeschrijvingen van het Indische leger blijven in het algemeen zich beperken tot de uiterlijkheden. Wij kennen maar één schrijver - kapitein J.E.W. van Gesseler Verschuur - tevens een bekend figuur uit ons leger, die een psychologische ontleding geeft van de eerste momenten in het gevecht. Behalve de exogene omstandigheden waren er in het gevecht de endogene. De geweldig snelle ademhaling door de inspanning, door de vermoeienis, de voedselcirculatie, de afscheidingen van zweet mede door de angst, het bevuilen van de kleren door modder, eigen bloed en dat van den tegenstander, zijn factoren, die wel afhankelijk zijn van persoonlijke constitutie, maar hun uitwerking op de psychologie van den mens niet missen. Dat men in dagen niet uit de kleren kwam, was een vaak voorkomend geval, en wat zulks in een tropenland betekent, weten de Europese bewoners van tropische gebieden.

Voeg bij dat alles nog de voortdurende activiteit van het instinct, het voortdurend geplaatst worden voor telkens nieuwe en toch eigenlijk dezelfde omstandigheden, dan kunnen storingen in het gevoelsleven niet uitblijven. Vergeet niet, dat bij een ophoping van troepen vaak ziekten uitbreken zoals: de cholera (2e Atjeh-expeditie), dysenterie enz.

De passieve moed was algemeen, werd door de soldaten als moed niet meer onderkend, omdat hij iedere dag feitelijk bij iedereen voorkwam. O.i. was hij groter dan de actieve moed, omdat de stimulerende kracht van 'de natie', 'het volk in de verdrukking', 'het volk aangevallen op de vaderlandse bodem door een buitenlandse vijand', geheel ontbrak. In de Europese oorlogen was dat nationale element zeer groot.

De actieve moed. Deze viel het meest op, omdat het vooral de daad was van het individu, van de brigade, waarvan het resultaat in den regel ogenblikkelijk te onderkennen viel. De actieve moed sprak ook het sterkst tot de phantasie van het publiek, viel zelfs in Holland op! De individuele moed bestaat niet uitsluitend uit de actie van den man tegenover den vijand, maar wellicht nog meer uit de strijd van den man tegen zichzelf. In de eerste plaats heeft de militair de natuurlijke angstpsychose in eigen hart te

overwinnen. Het eist grote kracht de obsessies te onderdrukken, die in alle modulaties tegemoet treden en er meester van te blijven. Dat vraagt een sterke wil en als - zoals Descartes zegt - de wil is 'une création continuée', dan wordt veel van den soldaat in het gevecht gevergd! De psychische en physische krachten worden vaak plotseling tot een groot élan opgevoerd. Dat spreekt voor dengeen, die van cijfers houdt wellicht uit het feit, dat op 1 October 1907 in Atjeh op de 12 km² één soldaat beschikbaar was, of per 118 inboorlingen (waaronder 61 mannen) één soldaat.

Op de velerlei oorzaken van de moed willen wij niet ingaan, maar wij wenschen even te memoreren, dat de soldaat te vechten had tegen allerlei vormen van demoralisatie: gevoelloosheid, fysieke uitputting, oververmoeidheid van de hersenen enz. De oorlogskreet 'Madjoe, potong kapala', die men de marechaussée's zo kwalijk nam, is psychologisch zeer goed te verklaren en de Hollandse Tweede-Kamerleden, die zich bijzonder voor den militair interesseerden, wanneer het over zulke futiliteiten ging, hadden niet het minste begrip van de psychologie van het gevecht.

Na het gevecht. Keerden de troepen na het gevecht in bivak of benteng terug, dan was het een grote eer voor den soldaat, dat hij door zijn medemilitairen werd geroemd om zijn dapper gedrag. De waardering van het sociaal milieu, waarin men altijd leefde, aanvaardde men het liefst. Vooral als die waardering spontaan gegeven werd. Zo bijv. schaarde, bij het binnenkomen te Edi op 9 Mei 1889 de 4e compie zich in bataille en presenteerde spontaan het geweer voor de haar voorbijtrekkende 2e compie (Ambonnezen), die de 4e compie in het gevecht van een zekere ondergang had gered. Dit eerbewijs werd door de Ambonnezen buitengewoon op prijs gesteld.

De psychologische reactie was nog groter, wanneer de aanvoerder zelf zijn waardering liet blijken. Zo stond na het eerste gevecht en de verovering op 10 April 1873 bij de terugkomst van de Voorwachtcompie onder Kapitein J.P. van Lier van de 6e compie. 3e Bat.on Inf.ie de Generaal Köhler, anders een bedaard en zwijgend man, bij de voorflank van het bivak de compie op te wachten. Hij trok zijn sabel, salueerde de troepen, die voorbij hem trokken en juichte hen herhaaldelijk toe. Die eer werd door de soldaten diep gevoeld.

Bevordering op het slagveld werd door de troep zeer gewaardeerd. Zo werd bij Dagorder van 16 Juny 1840 namens den Kommandant van het leger bekend gemaakt, dat te Baros, Sumatra's Westkust de troepen overwonnen hadden, en 'met bijzonderen lof wordt melding gemaakt van het gedrag voor den vijand van den op het slagveld tot sergeant bevorderden 'braven soldaat' H. TEN OEVER'. Zo werd bij Dagorder van 7 Mei 1840 bekend gemaakt, dat de Gouverneur-Generaal heeft benoemd 'den 1sten Luitenant Carel Heinrich Bischoff tot Kapitein en den serjant majoor Eduard Gottschalk tot 2den Luitenant, met bepaling dat van deze buitengewone op het slagveld verdiende bevordering bij dagorder aan het leger zal worden kennis gegeven'. De sergeant-majoor Tette Baukes Veltman bekend om zijn moedig gedrag op 24 Juni 1821 bij Pladjoe werd tot officier bevorderd. Ook in later tijd kwam dit nog voor. In Mei 1888 werd de sergeant-majoor Jhr. K.L.A.P. van der Maesen de Sombreff benoemd tot 2den Luit. als beloning voor zijn heldhaftig gedrag in Atjeh op 2 October en 6 Nov. 1887. De fuselier, die persoonlijk geen 'eervolle vermelding', geen 'kroontje' of geen 'ridder' kreeg, stelde zich tevreden met een ander soort onderscheiding nl. met er prat op te gaan deelgenoot te zijn geweest van een bepaalde expeditie of bestorming. Nog vele jaren later wees men met eerbied op den soldaat 'die onder Krieger deelgenomen had aan de expeditie naar Saparoea (in Nov. 1817)'.

Bij terugkomst in het garnizoen werden door de burgers feestelijkheden georganiseerd om de 'met krijgsroem overladen troepen' in te halen, maar over het algemeen beperkten de feestelijkheden zich voor de officieren in de sociëteit - waar de huwelijkskansen der dochters van de ingezetenen een grote rol speelden - maar de soldaat als individu moest zich tevreden stellen met een spoedig vervlogen belangstelling van de zijde der burgers. Alleen wanneer de militair 'het Ridder' had, werd met meer bewondering tot hem opgezien.

Belangstelling in Holland voor de daden van het Indische leger had men niet te verwachten. Toen na de schitterende gevechten bij Blang-Pria (Atjeh) van 18 op 19 Juni 1878 geen der Hollandse geïllustreerde bladen daaraan enige aandacht schonk, was het verheugend en tegelijkertijd beschamend om te zien, hoe de

'Illustrated London News' van 1878 met lof van deze tocht gewag maakte. Ook Kolonel van der Heyden prees bij Commandements-order van 26 Juni 1878 no. 225 de troepen. De schilders waren de enige kunstenaars, die zich geïnspireerd voelden door de daden van het Indische leger, was het dan nog 'om den wille van het smeer'. Daaraan danken we bijv. de Samalangan-schilderij (voorstellende de vermeestering van Kota Blang Temoelit op 26 Augustus 1877). En waar bleven de Hollandse 'barden?' Alleen Potgieter - natuurlijk Potgieter - wist met zijn 'Bronbeek' de aandacht te vestigen op de oud-kolonialen. Heye, van wien we een breder blik hadden verwacht, wist met zijn gedichtje 'Oost-Indië' niet boven de rymelary uit te komen. De hele 'nationale romantiek' kon zich niet verder verheffen dan het zand van Kennemerland en de toneeluniform van Lijfgardekapiteins, maar de geweldige worsteling van Hollandse jongens in de uniform van het Indische leger ontging haar. De Hollandse spectatoriale ver-, in- en doorzichten reikten niet verder dan de beslagen en groenverweerde ruit van Pastoriekoepeltjes. En toch zat er één bonk romantiek in de miskende kolonialen, die repatriëerden, maar ze werden meer beschouwd als individuen, die door hun wekelijks pensioen de 'koloniale waren' uit de kruidenierswinkel vast en zeker met 1/4 cent het pond verhoogden.

En waar blijft de Hollandse componist, die een van Heutz-rhapsodie componeert van dezelfde allure als de Piet-Hein rhapsodie van Peter van Anrooy?

Dat men in Nederland niet veel van de ontzettende moeilijkheden van het Indische leger begreep, was wellicht te vergoelijken, ergerlijk werd de houding, wanneer men het niet in bescherming nam. Men leze er de Kamerverslagen van 1906/07 of 1909 op na. In het buitenland trad men anders op.

Toen in Frankrijk sprake was van het instellen van een enquête naar het krijgsbeleid in Tunis, kwam op 9 November 1891 in La Chambre des Députés de toenmalige Minister-President Jules Ferry tegen dit plan op en de enquête werd niet gehouden. Stel U zo iets voor in de Hollandse Tweede-Kamer!

Invloed van de godsdienst. Hoewel dit eigenlijk hoort tot de religieuze psychologie, willen wij in dit verband even die invloed aanroeren. Wij hebben geen spoor daarvan in de geschriften

kunnen ontdekken. Dat is heel natuurlijk. De fuselier was in de Indische samenleving de laatste, die met zijn inwendige roerselen te koop liep. Hij was in dat opzicht volkomen potdicht. Bezinning, lichamelijke rust, een rustige omgeving kende de fuselier niet. Vroeger had de V.O.C. zich nog om de godsdienstige verzorging van de soldaten bekommerd. In de tijd 1740-1780 had men te Batavia op de posten 'een dienstvrije soldaat die des morgens en avonds het gebed en de rol moest lezen'. Kwamen de soldaten van wacht, dan waren zij vrij, maar des avonds 'precies 7 uur moesten ze nuchter en bekwaam bij het gebed en rollezen present zijn, of anders, in cas contrarie, was de wachthebbende korporaal met zijn lange rotting ten eerste gereed, om zonder genade de overtreders te straffen'. Later bepaalde het Reglement op den Inwendigen dienst (bijv. art. 87 in 1862), dat 'alle zon-en feestdagen op een door den kommandant van het garnizoen bepaald uur kerkparade zal worden gehouden'. 'De kapitein van de week zal er appèl over doen houden door de officieren der orderweek en zelve geinspecteerd hebbende, door de daartoe gekommandeerde officieren naar de kerken der onderscheidene gezindten doen geleiden'. Maar als er nu geen 'kerken der onderscheidene gezindten' zijn? Later werd-bij Algem. Order van 1890. no. 58-bepaald, dat de militairen op Zon-en feestdagen in de gelegenheid moeten worden gesteld om naar de kerk te gaan.

Alleen in het hospitaal, waar de militair voor zijn zieke en afgematte leden de zo nodige rust vond, kwam de inkeer in zich zelf, die vaak in feite een bekering werd. In het religieuze complex is deze een belangrijk verschijnsel. 'De bekeering' zegt Dr. Bavinck, 'is eene andere concentratie van de persoonlijkheid, een principiëel nieuwe levens-oriëntering'¹⁾. Maar uit het hospitaal ontslagen, kwam de fuselier weer in zijn oude omgeving terug en van de nieuwe levens-oriëntering bleef ogenschijnlijk in den regel niet veel over, omdat hij praktisch alleen op zich zelf was aangewezen. Morele steun had hij niet veel. In 1879 had men twee veldpredikers één te Willem I en één te Batavia, terwijl de Pastoor te Djokdja soms te Gombong godsdienstoefening hield. 'Bovendien waren velen door zware wachten, patrouilles en andere werkzaamheden

1) DR. BAVINCK, *Inleiding in de zielkunde*.

verhinderd, om de kerkelijke diensten bij te wonen' schrijft Pastoor Verbraak¹⁾. Deze laatste had de geestelijke verzorging op Groot-Atjeh en Onderhoorigheden over 40 bontings, 10 zee-posten met ongeveer 2000 katholieken, waarvan 1500 Europese militairen. Als hij alle posten afging, had hij bij één bezoek, meer dan drie maanden nodig! Van het geestelijk Réveil in Holland heeft de fuselier niet veel gemerkt. Nu kan men wel prat gaan op een paar eminente voorgangers als Pastoor Verbraak, Pastoor Voogel²⁾, Dominé Rogge, Dominé Thenu, maar dat waren enkelingen, die door hun persoonlijk karakter, toegang hadden tot den soldaat. Vooral hadden zij hun invloed te danken aan hun volledige opname in de collectiviteit van het leger. Zij stonden in het leger, stonden buiten het leven 'der burgers', waren even slecht behuisd als de fuseliers, zagen tegen geen gevaren op, die ze met de vermoeyenissen en ontberingen van den soldaat deelden. Dominé Rog geen Pastoor Voogel hebben de ellende gedeeld van generaal van Ham in het bivak Tjakra-Negara in 1894 op Lombok en de daden van Pastoor Verbraak en Dominé Thenu zijn voldoende - eigenlijk te weinig - bekend, dan dat wij er lang bij stil zullen staan.

Wij vinden in de woordenschat sporadisch een woord, dat betrekking heeft op godsdienst, godsdienstige gebruiken of zedenleer.

Conclusies:

1. Door de moderne onderzoekingen van de psyche van den soldaat heeft men aandacht geschonken aan de eigenschappen, waaraan een goed soldaat of officier dient te voldoen.
2. Behalve uit de Hollandse beroepssoldaten kwamen de militairen voor Indië uit bepaalde beroepen voort.
3. De exogene invloeden maakten, dat de soldaten in de garnizoensplaatsen als gesloten groep tegenover de burgers optraden, waarbij alle voorwaarden aanwezig waren voor hechte groepsvorming.
4. Te velde vormden de gemeenschappelijke gevaren van aanval en verdediging een sterke korpsgeest, waartoe de essentiële

1) F. VAN HOECK, *De soldatenpastoor P.H. Verbraak*. 1924. p. 62.

2) Dr. J. DE JONG, *Handboek der Kerkgeschiedenis*. Dekker en van de Vegt, Utrecht, 1937. Dl. IV. p. 306.

karaktertrekken van het leger: onveranderlijkheid en homogeniteit medewerkten. Symbolen versterkten deze geest.

5. De aanvoerder diende bepaalde eigenschappen te bezitten. Voor hem was, evenals voor zijn minderen, de passieve moed groter dan de actieve. Van het zintuigelijk leven werden zware offers gevraagd. Invloed van de godsdienst was er ogenschijnlijk niet.

Hoofdstuk III.

De woordenschat en de woordvorming.

Pour la linguistique moderne, toutes les formes, du moment qu'elles sont employées, ont droit à l'existence. Plus mêmes elles sont altérées, plus elles sont intéressantes ..... (BRÉAL, *Essai de Sémantique*).

Het is met de recruterij van het Nederlands-Indische leger in de 19e eeuw een lijdensgang geweest. Sociologische en psychologische factoren hebben samengewerkt om van dit leger een vreemdelingenlegioen te maken, waarbij het getal der Nederlanders in sommige perioden zeer klein is geweest, zodat dit vanzelf invloed heeft uitgeoefend op de woordenschat van het Indische leger. Bij ons onderzoek hebben wij ons deze vragen gesteld:

1. Van welke nationaliteiten waren de militairen, die zich lieten inlijven in het Indische leger?
2. Hoe groot waren de aantallen van ieder der nationaliteiten afzonderlijk?
3. Welke invloeden zijn daarvan uitgegaan op de woordenschat?
4. Is van die invloeden nog iets te achterhalen?

Wat de eerste vraag betreft, zijn ons tot het jaar 1855 geen gegevens bekend, wel kennen wij het totaal aan suppletietroepen, dat ieder jaar werd uitgezonden. Uit een statistiek, die wij als bijlage B laten volgen, blijken de nationaliteiten van 1855-1894. Na die tijd wordt het aantal nieuw geworven buitenlanders gering in verhouding tot de Hollanders, welke achteruitgang in 1895 aanvangt. Na dat jaar kan men zeggen, dat het Indische leger bijna uitsluitend uit Hollanders bestaat¹⁾.

1) J.J.M. VAN DAM, *Buitenlandsche voorlichting over de Ned.-Indische krijgsgeschiedenis. Orgaan van de Nederl.-Indische officiersver.* Nov. 1938.

Hoewel we dus geen statistiek bezitten van de nationaliteiten vóór 1855, weten we toch dat vóór die tijd een groot aantal Fransen en Belgen in ons leger werd aangetroffen. Het bekende bataljon jagers no. 9 (de Jagers van Cleerens) opgericht 1830, bestond voor 1/3 uit Belgen. Na de Napoleontische oorlogen kwamen veel beroeps-soldaten ‘buiten employe’, zodat ze de gelegenheid om dienst te nemen in het Indische leger, met beide handen aangrepen. Ook veel officieren traden in Indische dienst. Verscheiden voorbeelden zijn ons bekend, waaruit blijkt, dat de omgangstaal, ook in dienst, zeer vaak het Frans was. Voor een karakteristiek voorbeeld verwijzen wij naar het verhaal omtrent de muiterij aan boord van de *Ida Aleida* in 1819 (Zie boven). De Franse invloed is nog lang aanwijsbaar.

In 1856 gaat de gep. kolonel van het Indische leger, Scharren, naar Londen, om bij de ontbinding van de Engelse vreemdelingenlegioenen, op 1 October 1856, soldaten te werven voor het Indische leger. In 1857 herhaalde hij dezelfde pogingen in Zwitserland om Zwitsers te werven. Deze pogingen zijn met succes bekroond, wat de cijfers wel uitwijzen. Wanneer wij de aantallen Zwitsers (aannemende, dat de helft Frans- en de andere helft Duits-sprekenden zijn) tellen bij die der Fransen en Belgen, komen wij tot een aantal Franssprekenden, dat bijna even hoog is als het aantal Hollands-sprekenden.

Na de opstand der Zwitsers in Januari 1860 gaat men het aantal Zwitsers geleidelijk verminderen, zodat ook hun invloed minder wordt. Tussen 1873 en '78 komt er een groot aantal Belgen en Fransen in het leger en met de daling van deze nationaliteiten na 1879, komt een groot aantal Duitsers het leger bevolken. Dat blijft zo tot ongeveer 1888, waarna er weer meer Belgen ingelijfd worden.

Verder waren er nog kleine contingenten Afrikanen van de Westkust van Afrika, ongeveer 100 man en minder, maar invloed kan er van deze soldaten niet uitgegaan zijn op de taal.

Wij komen dus nu tot de vraag: Welke invloed is er van bovengenoemde nationaliteiten uitgegaan op de woordenschat?

Wij kunnen aannemen, dat tot 1860 de Franse invloed buitengewoon groot is geweest. De ‘Algemeene Orders’, die door iedereen begrepen moesten worden, krioelen van Franse woorden: Wij geven enkele voorbeelden:

A.O. 9 July 1836. no. 7 § 9: ‘De manschappen welke bij *expiratie*

van hunnen diensttijd, *honorabel* ontslag zullen bekomen hebben en zich binnen den tijd van eene maand weder bij hun vorig of bij een ander korps der nationale *armée engagée*, zullen geacht worden geene *interruption* in hun diensttijd gehad te hebben’.

‘... dit vonnis *geannuleerd* en de beschuldigten *geabsolveerd*’. (A.O. 29 Maart 1836. no. 3)

‘...*gecondemneerd* tot de straf des doods. Bij *resolutie* van de Hooge Regeering *gratie* verleend van de straf des doods, met *commutatie* van dezelve’. (Vonnis 5 April 1839)

‘Met *explicatie* van art. 480 en *ampliatie* van art. 566 van het algemeen reglement van administratie wordt bepaald, dat de *indemniteit* voor het wasschen enz. van *fournituren*, bedoeld bij tarief no. 37, bij verpleging der onderofficieren en manschappen in de garnizoenshospitalen of *infirmes*, tevens met de soldij, *vivres*, *vivresgelden* zal worden afgedragen aan de administrateurs over gemelde *etablissementen*’. (A.O. 18 July 1842. no. 5 § ‘In ervaring gekomen zijnde, dat het *suspenderen* (tijdelijk degradeeren) van onderoffic. en korporaals, eene disciplinaire bestraffing is,...’ (A.O. 1 Aug. 1843. no. 5. § 1)

‘... tijdelijke degradatie (in de korpsen bekend onder den naam van *suspensie*)’. Er komen militaire *promenades* (A.O. 5 Juny 1844. no. 4), die bij A.O. 6 Maart 1845. no. 2 worden genoemd ‘*instructieve* militaire wandelingen’.

Bij A.O. 28 January 1840 no. 1. § 3 wordt ‘aan onderofficieren en manschappen het dragen van den baard *à la jeune France* en de zoogenaamde *impériale*¹⁾ verboden’.

In die tijd vinden wij in de militaire reglementen veel Franse commando's en woorden:

(Waarsch. commando) *Pas-de-route!*: (Uitv. commando) Marsch!

Contra marscheren, Peloton regts en links: Om!

Op de tweede divisie van het 2e bataillon *deployeren*: Marsch!

Het vuren in het *avanceren*; Kommando's:

1. *Soutien* in de linie.
2. *Avanceren* met den looppas.
3. Halt!

1) Kinbaardje; van fr. *impérial* = keizerlijk, naar Keizer Napoléon III, die zulk een baardje droeg. (TACO DE BEER en LAURILLARD, *Woordenschat*. p. 472).

Indemniteit; convalescenten vrij van dienst; soldaten uit de *infirmierie; defroyement* voor het bestellen van brieven; donker-blaauwe pantalon met licht blauw *passepouil; visitatiën; chambrée; jalonneur; het alignement.*

Vele Franse woorden hebben zich tot heden in de militaire woordenschat gehandhaafd en zullen er ook niet gemakkelijk uitgaan. Wij vinden nog: *chambrée, indemniteit, équipementsstukken, insubordinatie* enz. enz., maar op één eigenaardigheid willen wij wijzen. In de Reglementen begint zich na 1861 plotseling een zeker purisme te openbaren. De commando's worden in het Hollands gegeven en in de Reglementen staat het Franse commando er tussen haakjes achter. Waarschijnlijk is dit gebeurd, om de militairen, bij wie het Franse commando nog in het hoofd zat, op weg te helpen. Waaraan we deze plotselinge overgang te danken hebben, is mij niet duidelijk geworden.

Zo vinden we in de Reglementen:

‘met den langen wegpas (*pas-de-route*) marscheren,’

‘de verspreide vechtwijze (*het tiraileren*)’¹⁾,

‘dat de bewegingen in den marsch (*au pivôt mouvant*) geschieden’

‘De escouade-commandanten dragen den naam van vice-korporaals (*appointés*)’

Daar na 1877 het aantal Duitsers even toeneemt, zouden wij ook van deze nationaliteit invloed verwacht hebben op de woordenschat, maar die hebben wij niet kunnen vinden. Aangezien tegelijkertijd het aantal Hollanders groter is geworden, zou die invloed gecompenseerd kunnen zijn.

Met het constateren van het feit, dat er tot ongeveer 1878 veel Fransen en Belgen werden ingelijfd in ons leger, zijn wij er nog niet. Voor het beoordelen van de woordenschat dienen wij nog te onderzoeken: uit welke streken van Frankrijk en België de soldaten voornamelijk werden gerecruteerd en of van de dialecten dier streken nog iets merkbaar is in de woordenschat van die tijden.

De bronnen, waaruit we de eerste gegevens kunnen putten zijn ons bekend, maar een dergelijk onderzoek zou jaren vorderen, wanneer wij ons realiseren de tijd, die wij nodig gehad hebben

1) Eigenaardig is het, dat in 1871 het ‘*jagtfluitje*’ plotseling omgedoopt wordt tot ‘*tirailleurfluitje*’.

voor het onderzoek naar de geboorteplaatsen van één detachement bestaande uit 4 officieren, 12 onder-officieren, 3 korporaals en 197 fuseliers, dat op 10 Juni 1876 met het stoomschip 'Prins van Oranje' uit de haven van Nieuwediep naar Ned. Indië vertrok. Wij hadden deze gegevens nodig voor een ander onderzoek¹⁾. Bij dit detachement waren: 68 Fransen, 78 Belgen en 5 Luxemburgers. Hadden wij van alle detachementen suppletietroepen de gegevens omtrent de geboorteplaatsen, dan zouden wij dialectgeografische kaarten kunnen vervaardigen en wellicht interessante conclusies verkrijgen, omtrent de woordenschat van ons leger in die tijden.

En nu *de Hollanders*. Bij ons onderzoek drongen zich de volgende vragen naar voren:

1. Wie werden soldaat?
2. Welke beroepen hadden deze soldaten vóór hun in diensttreden?
3. Uit welke dialectstreken waren zij afkomstig?

In het eerste kwart der 19e eeuw kwamen uit Holland bijna uitsluitend beroepssoldaten van het Hollandse leger naar Indië; in de eerste helft der 19e eeuw waren er zeer veel Hollandse beroepssoldaten en beroepsonderofficieren onder. Het is dus vanzelfsprekend, dat we zeer veel Hollandse soldatenwoorden in de woordenschat aantreffen²⁾. Invloed van de oude-beroepstaal der overige soldaten, die in het Indische leger traden, kan men o.i. niet aanwijzen. Het aantal soldaten van één bepaald beroep zal te gering geweest zijn, om invloed op de algemene woordenschat te hebben kunnen uitoefenen. In Bijlage A hebben wij een overzicht gegeven van de beroepen, die in een paar jaren de soldaten leverden voor ons leger. Een invloed van één dezer beroepen op de algemene woordenschat buiten dat van soldaat, kan men niet vinden.

Wij komen tot de derde vraag: uit welke dialectstreken waren onze soldaten afkomstig? Zoals boven reeds gezegd heb ik een onderzoek ingesteld naar het detachement, dat in 1876 met den 'Prins van Oranje' naar Indië is gekomen. Behalve de reeds genoemde Fransen, Belgen en Luxemburgers bestond het detachement uit:

- 1) J.J.M. VAN DAM, *Een beroemd Frans dichter in het Kon. Ned.-Ind. Leger. De Fakkel*, 1, no. 4 (Febr. 1941).
- 2) De Franse invloed op de Hollandse soldatentaal is uitvoerig beschreven door VAN GINNEKEN, *Handboek*, II, p. 440 v.

Nederlanders	37
Duitsers	11
Italianen	7
Zwitser	1
Amerikaan	1
Servier	1
Pool	1
Oostenrijker	1
Zuid-Amerikaan	1

Van deze 37 Nederlanders waren er 11, die een reëngement sloten. Zij waren dus reeds in O.I. dienst geweest. Van de rest kwamen er uit:

Amsterdam	3
Haarlem	2
Leiden	1
den Haag	1
Utrecht	2
Vlaardingen	1
Deventer	1
Kampen	1
Rheden	1
Franeker	1
Groningen	1
Avereest	1
Nijmegen	2
Vught	2
Dinteloord	1
Bergenopzoom	2
Maastricht	3

Het zou voor de juiste kennis van de lexicologie van het Indische leger nodig zijn van alle detachementen suppletietroepen dergelijke overzichten te maken. Deze arbeid vordert jaren van den onderzoeker! Maar bovenstaand overzicht toont wel aan, dat de gangbare mening, dat veel soldaten ‘onder de Moerdijk’ hun bakermat hadden, juist zal blijken te zijn. Want bovenstaand detachement was een der grootste, dat sedert jaren Nederland verliet. Moeten we de oorzaak zoeken in het feit, dat de economische toestanden in het Zuiden slechter waren dan in Holland, omdat ‘de loonen in

Holland bijna dubbel zoo hoog zijn als in N. Brabant, Overijssel, Drente, de Ommelanden en een gedeelte van Utrecht'¹⁾, van de andere kant zal het wel veroorzaakt zijn door de geaardheid van het 'ras'. 'De Brabanters met hun warm temperament en de Limburgers 'die heete Italianen van het Noorden'²⁾ waren zeer geschikte soldaten. Een andere Brabander formuleert het aldus: 'de Brabander is kennelijk intuïtief'³⁾. Zijn nadere beschrijving van het Brabantse karakter verklaart ook veel in het uiterlijk van den soldaat: 'De blijheid is eigenlijk een gevoel en slechts een begeleidend verschijnsel bij de intuïtie, maar in de onbewaakte ogenblikken helt dat gevoel over tot uitbundigheid en verovering van het psychische terrein, zodat het tot het lagere afdaald, in het verkeerde kan terecht komen en verworden tot bon-vivanthouding'. Maar met dit al hebben wij, voorzover wij onze gegevens hebben kunnen toetsen, geen speciaal Brabantse dialecten kunnen ontdekken in de Woordenschat. De dissert. van Ant. Weynen over de N. Br. Dialect-geographie hebben wij niet kunnen raadplegen.

Wel valt o.i. op een aantal woorden uit het B a r g o e n s en woorden, die naar analogie daarvan zijn gevormd.

Zo heeft men:

bikken (eten); *bikkesement* (warm eten); *bonje* (gesnapt); *braceletten* (handboeien); *dampen* (iemand de dampen injagen-iemand de pest injagen); *drukker* (straf); *hassebassie* (slokje, jenever); *heibel* (drukte); *hintemer* (sodomiter); *huppelwater* (jenever); *jajem* (jenever); *keggie* (brood); *kinf* (luizen); *mok* (beker, kop koffie); *patatters* (aardappelen); *rats* (gestampt eten); *rookertje* (sigaar); *safiaantje* (sigaret); *schrabbers* (centen, geld); *spatje* (slokje, jenever), alle woorden, die ik ook aantrof bij W.L.H. Köster Henke. Andere hebben een enigszins gewijzigde betekenis, maar zijn m.i. ook uit deze kring afkomstig, terwijl er ook zijn, die waarschijnlijk naar analogie zijn gevormd, bijv.:

sloeber (vijand. Bij Koster Henke: vuilpoes);

pikker (matroos);

1) BRUGMANS, t.a.p. 114.

2) VAN GINNEKEN, *De Nieuwe richting in de taalwetenschap*, p. 63 (In de serie *Zielkundige verwickelingen*. Utrecht, N.V Dekker & v.d. Vegt (1923).

3) Dr. P.C. DE BROUWER, *Brabantia Nostra*. Jrg. 3, no. 1, p. 14.

aftrekker (onanist; v. Dale noemt het ‘plat’);

knufferd (soldaat met tegennatuurlijke neigingen);

lekker-pieper (iemand, die zich afgeeft met een andermans meid; Wellicht samenhang met Mid. Ned. lekker ‘smeerlap, gemeene kerel’, i.v. VERDAM *Mid. Ned. Handwoordenb.*, p. 328?);

malenger (lijntrekker);

snikkel (Jood);

een hijseknijsjer (een meerdere, die van dienstijver blaakt; een dienst-klopper. Wellicht samenhang met barg.: knijzen, knijtsen ‘kijken’; iemand, die erg nauwkeurig overal op let?);

doorstomer (een korporaal, die doorstudeert voor sergeant);

de sjamfoeters (scheldnaam voor infanteristen);

koperzuiger (marinier);

vetdoffer (smerig soldaat);

snurker (trompetter) bij de Artillerie;

jandoedel (jenever. Komt voor bij Köster Henke ‘In *Onze Taaltuin*, Maandblad voor de wetenschap der taal enz. 6e jrg., no. 3, p. 125 meent J. Naarding, dat ‘jandoedel’ en ‘sjandoedel’ gronings is. Aangezien zeer weinig groningers in het Indische leger werden aangetroffen, geloof ik, dat jandoedel en sjandoedel uit het Bargoens in onze soldatentaal is gekomen);

kretser (instrument voor het schoonmaken van het geweer). *Woordenb. Ned.*, VIII. I, 167. Het geeft Zuid-Ned. bronnen, Krabber. Zie E. Jaspar en J. Endepols, *Maastrichtse zegswijzen, spreekwoorden enz. in De Nieuwe Taalgids*, 14e jrg. (1920), p. 201. Kretse in het Maastrichts betekent: 1 krabben. 2. krassen.

matschudding (ruzie; komt voor bij de boeventaal in v. Ginneken, dl. II, p. 142);

belabbering (omsingeling van een huis of kampong ter overvalling van de inwonenden. In Atjeh. Spottend: In Kota Radja de omsingeling van een burger in zijn huis, om hem daarna over te halen mee te gaan naar de soos. Door de omsingeling is de burger niet in staat te ontkomen);

boerenvangers (Naam door de kolonialen in 1894 gegeven aan de wervers te Harderwijk. Daar deze wervers niet bepaald gunstig bekend stonden en zich met andere min oirbare praktijken bezig hielden, kan m.i. dit woord wel een vertaling zijn van het barg. Bauernfänger (kwartjesvinder) zie Köster Henke.

Deze relicten doen mij vermoeden, dat het aantal woorden uit het Bargoens vroeger zeer groot geweest zal zijn. Het is m.i. aldus te verklaren: vooral in het eerste kwart der 19e eeuw kwamen bijna uitsluitend beroepssoldaten naar Indië, die in hun taal veel bargoens meebrachten. Daarna kwamen er fuseliers uit de klassen van militaire discipline, de strafdivisiën en de tot detentie veroordeelden van het Nederlandse leger. Vervolgens werd het leger ‘versterkt’ door klanten uit de bedelaarskolonies en ‘geaboleerden’ uit de strafgevangenis te Leiden. Deze lieden hadden op de overige ‘groene’ militairen niet alleen ‘numeriek’, maar ook door hun optreden een behoorlijk overwicht op de bataillons. Psychologisch is het te verklaren, dat de jonge soldaten dit jargon overnamen.

Bovendien kwam in de 19e eeuw-vooral omstreeks 1870-een groot aantal soldaten uit die streken van Nederland (Noord-Brabant, Limburg), België (het land van Waas, Brussel, Meenen) en Duitsland (West-Falen), ‘waar die Bargoensche taal in sommige dorpen nog heden ten dage voortleeft en vooral in den woordenschat ten scherpste tegen alle omringende dialecten afsteekt, terwijl ze met die van andere dergelijke dorpen, hoewel op zeer verren afstand van elkander gelegen, nog allertreffendst overeenstemt’ (Van Ginneken, *Handboek*, deel II, p. 104). Het zal dus geen bevreesing wekken, wanneer personen uit die streken, elkander in het Indische leger ontmoetende, bij voorkeur hun dialect gebruikten. Dit moet van invloed zijn geweest op de woordenschat van het leger. Ik heb nog nagezien, of van deze Bargoense woorden iets te vinden was in het militair argot, dat Henri Bauche vermeldt voor het Franse leger¹⁾. Ik heb daar niets aangetroffen. Andere bronnen stonden mij helaas niet ten dienste.

Uit het bovenstaande vloeit voort de opzettelijke toeleg om door de burgers niet begrepen te worden. Dit ligt geheel in de lijn van het slag, dat het Bargoens als taal bezigde. Ik meen dit te herkennen in het woord ‘*kadraayer*’ voor ‘1e en 2e luitenant’.

Volkomen in de houding van deze groep past ook het geven van ‘*bijnamen*’. Karakteriserend is hetgeen Van Ginneken daaromtrent

1) HENRI BAUCHE, *Le langage populaire*. Payot, Paris, 1928, p. 191.

opmerkt: ‘Niet zonder reden voelt zich de aangesproken persoon door sommige dezer namen gestreeld, door andere leelijk geplaagd, soms zelfs diep gekrenkt’¹⁾. In de soldatenwereld gaat men tot het geven van bijnamen gauw over. Als regel bleef de bijnaam beperkt tot de brigade, de post, waar de betrokkene zich bevond. Toch gebeurde het dat de appellativa eigennamen werden. Men sprak van ‘*de Kale*’ (generaal van Heutsz); *Kareltje ‘Eenoog’* (Generaal Karel van der Heyden); ‘*de Watergeus*’ (Pang Nangroë, de Atjeher van 1905, die met prauwen een aanval uit zee ondernam op Idi); ‘*de Mikkër*’ (een bekend Atjehs scherpschutter); ‘*de Hongertjot*’ (bekend uit de krijgsgeschiedenis van Celebes, nl. de Bonto Bimba, waar na de bestorming van Lalilondong in 1906 6 dagen werd gebivakkeerd zonder voedsel); ‘*de van Heutszboom*’, ‘*de Köhlerboom*’. Voor een juiste kennis der soldatentaal is het noodzakelijk deze woorden vastgelegd te hebben. Vele dezer eigennamen zijn met den drager van die naam verdwenen en worden thans in den regel niet meer gekend.

Merkwaardig is ook de speciale betekenis, die sommige zuiver Hollandse woorden in de soldatentaal hebben. In de meestgebruikte woordenboeken (Koenen, Van Dale en het (Groot) *Woordenboek der Nederlandsche Taal*) is daaromtrent niets te vinden. Koenen had speciale ‘Indische’ voorlichting, maar van de taal der duizenden Europese soldaten uit de 19e eeuw is niets in dit Woordenboek te vinden. Wij zien hierin wederom een bewijs, hoe weinig deze taal in de taal der overige Europeanen is doorgedrongen.

adelborst, dwangarbeider, die voor koeliediensten gebruikt werd op patrouilles en expedities;

beer, schertsende benaming voor een dwangarbeider. Behalve de gelijkenis met een kermisbeer, die aan een ketting kwam te liggen, zal de benaming versterkt zijn geworden door de bruine gevangeniskleding, die de man droeg. Vandaar dat men allerlei soorten ‘beren’ kreeg.

keukenbeer, dwangarbeider speciaal voor de keuken;

treinbeer, dwangarbeider speciaal voor de trein van de troep;

lampenbeer, dwangarbeider belast met de zorg voor de lampen;

1) *Onze Taaltuin*, 1e jrg., no. 1, p. 9.

loods, gids te land; spion. Waarschijnlijk was de ‘loods’ oorspronkelijk aan boord van een schip de man, die een veilig vaarwater wees aan de kust. Daarna leidde hij de troepen het binnenland in. Daar bleef het woord voor ‘gids’. Aangezien ‘de gids’ voor ons meestal spionnendienst verrichtte, zal het woord deze ongunstige betekenis wel op die manier gekregen hebben.

Jan, ‘een Jan’, europ. soldaat (beroepssoldaat). ‘Ik diende een paar jaar bij een Jannencompagnie’ (in tegenstelling van een comp.ie Ambonnezen of Javanen;

sjouwermansbal, (bij de artillerie) Zondagsavonds moeten de muzikanten in de pijp dansmuziek maken. Dan was er sjouwermansbal, want bij gebrek aan dames was de mede-danser een soldaat (1910);

de pijp, de cantine. (Koenen vermeldt wel een buurt in Amsterdam!);

griepen, kankeren;

het Molentje, de Militaire Willemsorde. (De vorm van het versiersel der orde bestaat uit een wit geëmailleerd kruis met acht gouden geparelde punten. Daarover ligt het Bourgondische kruis, bestaande uit groene laurierstokken, saamgebonden door den gouden vuurslag. Aan dit laatste kruis dankt de M.W.O. de naam van ‘het Molentje’);

slokkiesboer, clandestien jeneververkoper in de kampong;

Pupillenschool, was te Gombong. Leverde een groot aantal uitstekende o.o. en officieren. (Koenen vermeldt wel een school te Nieuwersluis en zelfs een in België, maar die van Indië wordt niet vermeld!);

de melkinrichting, naam voor de artillerie, speciaal berggeschut;

kozakkenpost, vooruitgeschoven post van 4 man;

de vogelkooi, primitieve gevangenis bij de wacht van het bivak of de benteng. Daarin werden de gevangen genomen vijanden of spionnen opgeborgen. Het geheel bestond uit een paalaf-zetting van prikkeldraad. Vooral in Atjeh. (1897);

tronk. primitieve gevangenis. Het moet een oud woord zijn, afkomstig uit het Portugees *tronco*, boomstam, blok. Lat: truncus. In *Priangan* van Dr. F. de Haan, deel 4 (1709) lezen we over de Blokstraf (p. 141): ‘Tot die zaken die Freyer van zijn

voorganger overnam behoorden 2 voetbloks of *tronken* met hun hangsloten. “Heydt (o.l.p. 96) beschrijft de tronk in het ambachtskwartier (te Batavia): Diese *tronk* stehet ganz offen und ist nur mit einem Abdach vor dem Regen bewahret”. Baldaeus (*Ceylon*, p. 223) spreekt in de vertaling van een Portugees stuk) van “den tronk of ’t gevangenhuis” Een stuk van 1808 spreekt van een tronk met de noodige blokken’.

Ik vond in: *De verdediging van Ternate onder den Gouverneur Johan Godfried Budach*, 1796-1799, door P.A. Leupe, p. 278: De nieuw benoemde koning Sarkam scheen bij zijn volk zeer gezien te wezen. Al de prinsen, die onder den vorigen vorst waren uitgeweken, kwamen op Ternate terug en namen weder bezit van hunne verlaten of afgenomen woningen. Bij zijn proclamatie tot koning had hij aan zijn volk beloofd te zullen laten omver halen en tot de grond toe vernietigen den gevaarlijken *tronk*, die door den vorigen koning gebouwd was om het volk daar door kommer en ellende te doen vergaan’. Ook vond ik in de sterkte van het garnizoen op Ternate en verdere posten op dat eiland op 31 Juni 1796: In de tronkswacht 1 sergeant en 6 soldaten.

Ik vermoed dat het Zuid-Afrikaans het woord tronk - gevangenis - ook uit het Portugees heeft gekregen¹⁾.

de gesp, ereteken voor hen, die deelgenomen hebben aan belangrijke krijgsverrichtingen. De gesp droeg het opschrift van de plaats of streek, waar de gevechten hadden plaatsgevonden en de jaren, waarin de verrichtingen waren geschied. bijv. Atjeh 1873-1874; Atjeh 1873-1890 enz.;

termstreep, onderscheidingsteken (streep) op de jasmouw na 6 jaren trouwe dienst; *Jantje-Kaas*, het leger; bij uitbreiding ‘het Ned. Ind. gouvernement’. ‘Daar moet je bij Jantje-Kaas niet mee aankomen’. (De woordenboeken spreken alleen van ‘scheldnaam voor de Hollanders in België’);

belast worden, moeten betalen, schuld krijgen bij het leger. ‘Je borstel is weg. Je wordt belast met een bedrag van .....;

1) In het Zuidafri. geïll. weekbl. *Die Huisgenoot*, Praetoria, 15 Aug. 1941, p. 36 staat een foto met ’t onderschrift: ‘Die gevreesde trapmeul in die ou Breekwater*tronk*, Kaapstad, die enigste een wat ooit in ’n Suid-Afrikaanse gevangenis gebruik is’. (Foto Arnold Keyzer).

een vierkante pot, een fles jenever; *Woordenb*, XII, II, kol. 3692, zegt: b. Flesch thans verouderd. Als bron geeft het S. Kalff. Neerlandia. Dit blad heb ik niet te mijner beschikking, maar, gezien den schrijver zal het woord wel uit Indië afkomstig zijn. Het is hier nog steeds in gebruik, dus niet verouderd.

het 'kroontje', een onderscheidingsteken voor 'eervol vermelde' militairen;
de man, de soldaat. In militaire kringen heeft dit woord in het geheel geen denigrerende betekenis. Het werd al vroeg als equivalent voor 'soldaat, mindere' gebruikt. In een militair rapport van 30 Aug. 1842 vinden we: 'Proeven om het wasschen uit de menage te bestrijden zijn mislukt, omdat men *den man* in Indië niet binden kan zijn goederen op vaste tijden te reinigen, vermits zulks afhankelijk is van omstandigheden.' In 1853 schrijft men: 'Aan den infanterist werden destijds slechts witte pantalons verstrekt. In den regentijd kon hij die niet dragen en daarmede kon hij ook niet te velde gaan; *de man* was verplicht dat kleedingstuk voor eigen rekening te laten blaauw verven.' Ik vermoed, dat het woord 'man' dezelfde betekenis heeft als het 'bonhomme' in de Franse militaire taal, pl. des bonhommes.

handlanger, inlands helper in een militair hospitaal;

Eigenaardig is het gebruik van de woorden:

zendeling, een afgezant, die komt met de voorwaarden tot onderhandeling over: sluiten van een wapenstilstand, overgave. Het heeft de oorspronkelijke betekenis van 'iemand, die gezonden wordt', niet dus de meest gebruikte van: Protestants geestelijke, die uittrekt tot bekering van heidense volken.

(Uit een overzicht van de militaire actie in Djambi en Palembang in 1916: 2 Sept. Zendelingen van de kwaadwilligen van M. Tebo en van Saroelangoen beginnen in de omgeving van Bangko aan te komen).

veldontdekking, patrouillegang 's morgens in de onmiddellijke omgeving van het blokhuis. Na de terugkeer wordt de poort geopend. 'Tegelijk met de veldontdekking gaan de gewapende dwangarbeiders uit om het aangewezen gedeelte der trambaan te inspecteeren'. (Commandementsorder dd. 27 Oct. 1890. no. 227 van de Postenlinie Groot-Atjeh).

Europees, zelfst. nwd. 'een soldaat van Europese afkomst'. Omstreeks 1830. 'Een compagnie Europeezen'. 'Een Europees of afstammeling van dien'. Waarschijnlijk naar analogie van Een Ambonnees, Een Bengalees. enz. Tegelijkertijd trof ik aan: Europeaan, een woord, dat tegenwoordig uitsluitend wordt gebruikt.

Ook waren er woorden, die waarschijnlijk uit de Zeemanstaal zijn binnengedrongen. Te verwonderen is dat niet, want in de tijd van de zeilschepen duurde de reis van Holland naar Indië een maand of drie. Met de stoomschepen wordt de reis door het Suezkanaal bekort. Het innig contact met het scheepsvolk maakte, dat sommige zeemanswoorden in de soldatentaal doordrongen. Bovendien had men het vervoer door de Indische archipel, waarbij men ook weer zeemanstaal kon overnemen. Bij de expedities naar de verschillende eilanden was er samenwerking met de marine. Zo hebben we:

drinkmokken, blikken drinkkroezen, behorende tot de kooi-en baksgoederen aan boord;

balie, een houten etensbak. Men had: schaftbalie. waterbalie, spuwbalie (bak in de kazerne of het wachtlokaal), draag-en padie-balies (cavalerie).

botertien, een houten bak, waarvan aan boord per 'bak' er één werd verstrekt (Prijs f1,60);

lokje, *Woordenb*, VIII, II, kol. 2636 zegt, dat 'peper-en zoutlokjes aan boord voorkwamen; maar alleen voor sieraad en er zat nooit wat in'.

peper en zoutlokje. Lokjes behoorden tot de goederen, die in Indië aanwezig moesten zijn op de stoomschepen van de Ned. Indische Stoomvaart Mij, waarmee troepenvervoer plaats vond. Gezien het vele gebruik, dat men hier van speceryen maakt, zullen de lokjes in Indië wel gevuld geweest zijn;

karrewy, om het distributievaatje voor de oorlam, die aan de valreep moest genuttigd worden, voller te doen zijn, werd er de helft water bij gedaan. Dit werd vervolgens opgescherpt met: peper, notenmuskaat, kruidnagels, kaneel en stroop. Dit alles werd ook geheten: *lawassiekarrewy*. Men werd er dronken of ziek van. Omstreeks 1857. Vermoedelijk was de officiële naam: *lavas*. Vergel. *Woordenboek der Nederl. Taal*,

VIII, I, p. 1179, onder *Lavas*; Franck-van Wijk, *Etym. Woordenboek*, Supplement, p. 98 onder *Lavas*;

ziekenkot, een tandoe (draagbaar) van zeildoek met een afdak, vervaardigd van bamboe en alang-alang. De ziekenkot hangt door middel van ringen aan twee bamboes en wordt door twee man gedragen. Op iedere schouder rust één bamboe. Omstreeks 1860. Merkwaardig is het, dat de betekenis overeenkomt met hetgeen Franck-van Wijk, *Etym. Wdboek*, p. 341 zegt omtrent 'Kot' en het Supplement op p. 85 omtrent 'Keuterboer': 'Misschien verder nog met ablaut noorw. dialect koyta 'hutje van takken gevlochten'.

loods, hierop wezen wij reeds.

Invloed der Indonesische talen. Was de militair eenmaal in Indië, dan was het een eerste eis zo spoedig mogelijk Maleis te leren. De fuselier diende zich verstaanbaar te kunnen maken aan de inlandse bevolking en voor het kader was het noodzakelijk de inheemse talen te kennen, omdat men als 'meerdere' over Javaanse, Ambonnesse, Menadonese en Afrikanse afdelingen gesteld werd. Daar kwam nog bij, dat men verplicht was de taal van de landstreek, waarin men opereerde, te leren en liefst zo perfect mogelijk diende te spreken: het Atjehs, de taal der Dajackers, het Chinees (als men zich geplaatst zag op de Westkust van Borneo) enz. enz. Men had dat nodig, om zich te kunnen verstaan met de kamponghoofden, met bestuursambtenaren, te kunnen onderhandelen met de inwoners over voedingsmiddelen, een gesprek te kunnen voeren met gidsen (spionnen), gesprekken te kunnen afluisteren op de passars enz. De militair moest meer dan thans 'van alle markten thuis zijn'. De vocabulaire der militairen wemelde dan ook van maleise en - naar gelang van de streek, waar men geplaatst was - ook van woorden uit andere inheemse talen. Een groot verschil met den beroepssoldaat in Holland, die behalve zijn Nederlands alleen militair-technische uitdrukkingen behoeft te kennen. In Indië vond men het zo vanzelfsprekend, dat men de 'landstaal' kende van de streek, waar men opereerde, dat men de 'inheemse' woorden in de officiële stukken vindt. Zo treft men bijv. in het Marschbevel dd. 29 Juni 1898 van van Heutsz tijdens de Pedir-expeditie het Atjehse woord *djoeroeng* 'weg'.

Zo vinden we uit het Atjehs:

lam (kampong); *lampoe* (tuin); *belang* (sawah-of grasvlakte); *kroeëng* (rivier); *limpo* (hoogte); *tjot* (heuveltje); *boekit*, *anaagleh* (heuvel); *gleh* (heuvel); *rayoet* (groot); *tjoet* (klein); *aloeëer* (beek); *koewala* (mond der rivier); *boeëng* (moeras); *gedei of kedei* (woonplaats van handelaren en ambachtslui); *bidoek of kolek* (handelsvaartuig); *sinaboeq* (peperonderneming); *tanda toendoek* (symbool of teken, dat de bevolking vrede wenst; geschenk in de vorm van karbouwen of wapens); *tanda mata* (geschenk onzerzyds, dat wij goede bedoelingen hebben); *soeroehan* (zendeling voor het sluiten van wapenstilstand, mondeling overgebracht); *tipoe-atjeh* ('atjehs bedrog'; uitdrukking bij alle volken van Sumatra, het schiereiland Malakka, Birma en Achter-Indië bekend, omstreeks 1897); *kaoem* (stam); *ketjihik* (kamponghoofd); *balei* (raadzaal); *hoeloebalang* (de imam = geestelijke van de moeder-moekim); *panglima* (sagi-hoofd); *chandoeri* (feestmaaltijd); *oelama* (schriftgeleerde); *toekoe* (wereldlijke titel); *tengkoë* (geestelijke titel); *toewankoe* (lid der sultansfamilie); *kafir* (niet-moslem; ook een Atjeher, die aan onze zijde stond); *mèl* (zich onderwerpen aan het Nederlands bestuur); *sjahid* (gevallen in de strijd tegen de ongelovigen = de Hollanders); *hikajat prang* (boekjes of schrifturen, waarin in felle en hartstochtelijke taal de strijd tegen de ongelovigen nl. de Hollanders, wordt gepredikt); *kaphé datang* (de Hollanders komen!); *boei* (varken, scheldnaam voor de Hollanders).

Speciaal zijn bekend de namen van de Atjehse *blanke wapenen*: *kapak* (lans); *sadèb* (grasmes); *rèntjong* (soort dolk); *kris bahari* (speciaal in Pedir gedragen door aanzienlijke hoofden); *klewang tebal oedjoeng* (klewang met brede punt); *sekin pandjang*; *sekin pasangan*; *pêdêng*; *tarabadjoi* (komt zelden voor); *ladèng*; *kasok*; *roedoes*; *parang gedah*; *tjok yang*.

Bij de marechaussée op Atjeh zijn in het bijzonder bekend: 'de' *Blang* (Blang Kedjeren in het hart der Gajoe-landen); *baas* (Europ. sergeant, commandant van een brigade); *pang* (van panglima, niet-Europ. sergeant, ondercommandant van een brigade); *keutjhi* (Atjeh. woord voor kamponghoofd, maar ook voor niet-Europ. korporaal bij een brigade); *blandar's* (horizontale stokken voor dakbedekking van een bosbivak); *tiang's* (stokken voor het maken van een bosbivak); *kasau's* (hout, waarover het zeil als

dakbedekking voor een bosbivak); *drom* (naam voor één der drie groepen, waarin de brigade zich splitst voor het verdelen van het eten en het werk in een bosbivak); *tamoe-fonds* (fonds bij een brigade, waarin ieder soldaat zijn bijdrage stort, om, als er een andere patrouille op bezoek komt, deze 'feestelijk!' te onthalen); *makan-compleet* (rijsttafel); *Obos Panalan* (naam, waaronder Overste Van Daalen bekend was en is in de Gajolanden door zijn expeditie van 1904 met 200 man); *bekas* (spoor); *colonne-matjan* (naam voor de colonne Christoffel, die in 1908 in Lho Soekon gaat opereren); *wang njamoek* (excursietoelage van f0,15 die gehuwde soldaten per 24 uur krijgen, dat zij buiten het garnizoen zijn); *soep looppas* (de soldaat kookt op patrouille zijn eigen potje. Deze soep (sajoer) bestaat uit: water-zout-lombok-een uitje-en groente uit het bos); *poetraseer napas* (verbastering van: 'fourageer napas = adem fourageren!') Bij het beklimmen van bergen zegt de baas, als hij een kleinen rust geeft: Poetraseer napas doeloe = laten we eerst op adem komen'); *obat ketjap* (jodium-tinctuur, naar de overeenkomstige kleur); *katjauradja* (kletsen; komt ook voor als *katjauen*).

In de Padangse Bovenlanden kwamen voor:

marga (district); *proatin* (dorpshoofd); *pasirah* (districtshoofd); *djè nang* (vertegenwoordiger van den Sultan over 2 à 3 marga's); *Ferdana mantri* (Rijksbestierder in 1823 namens den Sultan); *raban* (priaï, afstammelingen der vorsten, die met het vruchtgebruik van een groter of kleiner deel van de nabij gelegen landen begunstigd werden en weer djè nangs aanstelden, om zelf in de hoofdplaats te verblijven); *auwer-auwer* (soort bamboe-doerie); *lait-lait* (soort klimop op de wallen der versterkingen van de Bataks).

Bij de B o n i ë r s waren de meest bekende woorden:

benteng reliwo (versterking meestal bestaande uit een onregelmatig vierkante geheel gesloten redoute); *benteng talloe* (drie kleine versterkingen, welke te zamen in de vorm van een driehoek werden aangelegd en elkaar onderling vrijwel bestreken); *benteng sipoewe* (halve benteng, meestal in de vorm van een halve cirkel, of ook in de vorm van een vierkant, waaraan de achterzijde ontbreekt. Deze versterking is steeds aan de van de vijand afgekeerde zijde geheel open); *sarapping* (staketsel of omheining van doornbamboe); *toeda toeda's* (spaanse ruiters); *soera's* (*randjoe's*).

Bij de Chinez en op de Westkust van Borneo gebruikte men in 1850 een soort geweer *tjonto* of *tjanto* geheten. Het bestond uit een buis van geslagen of gegoten koper of ijzer van 1,50 tot 2,25 m. lengte, van achteren gesloten door een kulas, lang 1 à 2 cm. De projectielen waren ijzeren kogels, lang 2 tot 10 cm en wegende 1/20 tot 2 pond Amsterdams gewicht. De lading werd aangezet door het stuk een paar maal met de kulas op de grond te stoten.

Als algemeen bekende verdedigingsvormen kwamen voor:

randjoe's (voetangels van bamboe, gewoonlijk 2 dm lang); in het Javaans heten ze 'borang'. In de alang-alang had men *randjoe's* ter lengte van ongeveer 1 m, de *buikrandjoe's.*; *djaga malam*; *koeskoesjes*; *petjah kaki*; *mandauw* (korte klewang); *mariam kodok* (naam voor kanon, meestal voor het Coehoornmortier-brons van 29 dm, 20 dm, 12 dm).

Op nog een andere wijze van woordvorming moeten wij wijzen. Men vormde samenstellingen bestaande uit een Hollands deel en een woord uit een der indonesische talen, of men nam een indonesisch woord, waaraan men hollandse suffixen toevoegde, of hollandse buigings- dan wel meervoudsuitgangen plakte, bijv: *bamboe-broek* (blauw linnen pantalon, toegestaan te gebruiken door officieren bij uitrukkende diensten in de garnizoenen, 1910); *lul-tali* (veldtelefoon; *tali* is het indonesisch woord voor touw); *benteng-dienst* (dienst in de benteng); *rapatters* (klaplopers in de cantine, die azen op rondjes van anderen. M.i. van het Javaans-Maleis: *rapat* 'opsluiten'. Rapatters' zijn dus lui, die dicht opsluiten. Hollands achtervoegsel met méérvoudsuitgang. Een afleiding, die samenhangt met het Latijn: *rapax*, genit: *rapacis* 'roofgierig' meen ik te moeten verwerpen.); *een tjèt* (een meerdere, Maleis woord met hollands lidwoord); *een tjèt muf* (een lastige meerdere); *een tikarmatje* (een legmatje); *de Beratippers* (volledig 'De Beratippers beämal', *beratip* beteekent 'bidden', beämal 'vroom'. In 1861-62 was het een door godsdienstwaanzin opgezweepte troep Maleiers te Bandjermassin, waarheen een expeditie noodzakelijk werd). *Dikirend* (biddend, Atjeh).

Verandering en verdwijning van woorden. Het is algemeen bekend, dat door verandering van de sociale omstandigheden met vele nieuwe zaken, nieuwe woorden hun intrede doen in de taal en dat met het verdwijnen van de voorwerpen

zelf, de namen niet meer gebruikt worden en daardoor langzamerhand uit de levende taal verdwijnen. Dit taalverschijnsel doet zich ook voor in de soldatentaal. Verandering van kleding, uitrusting, bewapening, legering, verpleging, wijze van strijden met wijziging en gehele verandering door de moderne technische hulpmiddelen zijn de oorzaak, dat veel woorden minder werden gebruikt en verdwenen.

Bovendien waren deze woorden in een kleine kring gebruikt en bleven niet in de algemene taal in uitdrukkingen voortleven. In Holland zijn voor de jongere geslachten hulpmiddelen genoeg, om zich een denkbeeld te vormen van de omstandigheden, waarin de verouderde woorden, verdwenen woorden en uitdrukkingen, zijn ontstaan: platen, musea, oude gebouwen (kerken, kastelen, stadhuizen, gemeentehuizen, wees- en armenhuizen, hofjes enz.). In Indië missen we in het algemeen die hulpmiddelen. Vandaar dat de belangstelling voor de historie van het Indische leger zich uitsluitend moet bepalen tot de krijgsgeschiedenis als geschiedenis. Gelukkig begint een andere geest te komen, getuige de oprichting van het museum voor de marechaussée in Atjeh.

Door de geslotenheid van de militaire kring zijn er in het algemeen weinig woorden in de algemene taal doorgedrongen met het gevolg, dat het van den onderzoeker veel werk eist, veel speuren en .... meestal zeer weinig resultaat. Angstvallig dienen we daarom de relictten te bewaren door ze schriftelijk vast te leggen, opdat het nageslacht bij ons als bron kan putten opdat, de roemrijke historie van het Indische leger door den Hollander in deze landen beter begrepen zal worden.

Veel woorden zijn thans verdwenen. Op de kleding van de troep hadden betrekking o.a.: *troetels* voor hoeden, de *ruimnaald*, de *cochianus*, *slobkousen*.

De benaming van de volgende wapenen en uitrustingsstukken kent men niet meer: *silex-slag-percussie-geweren*; *walbus*; *sappeurs-geweer*; *lans*; *vuursteen*; *atal*.

De voeding van den soldaat is in het algemeen niet veel veranderd, zodat we daar nog de meeste artikelen aantreffen, die men vroeger ook kende. Veel straffen zijn veranderd. We kennen niet meer: de *kruiwagenstraf*; de *geseling*; *ketting-arbeid*; *brandmerken*; *klingslagen*; 'wegjagen als eerlooze schelm'.

Door verandering van strijdwijze zijn verschillende ‘dienst’-termen verdwenen bijv.: *flankeur; sappeur; chirurgyn; spysver-zorger; infirmerie; center compagnie; betaling in ‘halfkoper, half zilver’*.

Invloed op inheemse talen. Op een andere merkwaardigheid willen wij in dit verband wijzen. Door de pacificatie van deze gewesten zijn reeds verdwenen of verdwijnen uit de woordenschat van de inheemse talen verschillende woorden, die betrekking hadden op de inheemse wijze van oorlogvoeren, omdat er voor de inheemse volken geen ‘oorlog’ meer bestaat. Het is voor de Boniërs niet meer nodig een *benteng reliwo* of *benteng sipoewe* op te werpen tegen onze soldaten. De Chinezen op Borneo gebruiken geen *tjonto's* meer; de *Beratippers* van Bandjermassin zijn verdwenen en de aanmaak van diverse blanke wapenen in Atjeh zal van lieverlede wel achteruitgaan, als de Atjeher de vruchten gaat plukken van de pacificatiepolitiek in zijn landen. Veel woorden in de inheemse talen zullen dus taalmonumenten worden.

Wij komen thans aan de lijsten met woorden uit de taal der *tangsi* (kazerne), waaraan wij toch enige opmerkingen willen laten voorafgaan.

Het grootste gedeelte der woorden is ontleend aan de infanterie, omdat dit wapen in het algemeen het grootste aantal soldaten had in verhouding tot de andere wapens. Bovendien speelde de infanterie op het slagveld de grootste en voornaamste rol. Wij mogen dit gerust zeggen zonder aan de waarde der andere wapens ook maar iets te kort te doen, vooral daar men die toch ook betitelde met de naam van ‘hulp’ wapens.

Het is in het algemeen zeer moeilijk ‘de tijd’ te bepalen, waarin een woord in de soldatentaal is gekomen. Wij hebben alleen kunnen constateren, dat het er op een bepaald moment ‘was’ en soms nog ‘is’. Wanneer sommige woorden verdwenen zijn, is ook niet met zekerheid te bepalen. De relatieve chronologie kan soms aangegeven worden, omdat het voorwerp, het uitrustingsstuk, het wapen, de dienst ‘verdween’ en het woord dus langzamerhand in de kringtaal niet meer gekend zal zijn.

Bij onze zegslieden - voor het merendeel gepensioneerde militairen - hebben wij ook steeds geïnformeerd naar de (geo-

grafische) plaats, waar het woord of de uitdrukking werd gebruikt. Soms wisten ze die met zekerheid te noemen, omdat er een bepaalde herinnering aan het woord verbonden was, doch over het algemeen kon men ons die plaats niet noemen. Het gebruik was, naar men zeide, algemeen geweest. Dit is te begrijpen. De militairen verwisselden vaak van garnizoen en troepeneenheid. Bovendien hebben de militairen zich vroeger geen rekenschap gegeven van de betekenis, die een woord of uitdrukking voor een lateren onderzoeker zou kunnen hebben. Het woord behoorde tot hun vocabulaire. Waar wij konden, hebben we 'de plaats' vermeld. Overigens vindt men de schriftelijke plaats bij de bronnenvermelding.

Om ordening te brengen in de woordvoorraad volgden wij de indeling van Van Ginneken en in diens *Handboek*, II, p. 450, die ze overnam van P. Horn, *Die Deutsche Soldatensprache*, een boek, dat wij niet tot onze beschikking hadden.

1. Namen voor meerderen en bijzondere posten.

Oom, naam door inlands fuselier gegeven aan Europ. fuselier.

Tjet, (Mal.: verf) iedere 'gestreepte', meerdere. (Pupillenschool te Gombong. 1900).

Tjet muf, kwaadaardige meerdere (Pupillenschool te Gombong. 1900).

Hijseknijsjer, een 'meerdere', die blaakt van dienstijver. 1900.

Jan met de lappen, korporaal.

Brigges, korporaal.

Doorstomer, korporaal, die op de kaderschool mocht doorstuderen voor sergeant. 1900.

De employé in de koffie, scheldnaam voor: fourier. 1890.

Sergeant satenga telor, (Art.) scheldnaam te Banjoe-Biroe voor sergeant-menagemeester, die halve eieren in de menage gaf. 1900.

Menagedief, scheldnaam voor: Menagemeester. 1900.

De klep, scheldnaam voor: Menagemeester.

Baas, naam voor den onderoff. commandant, gegeven door zijn soldaten (Marechaussé).

Dubbele, sergeant-majoor, naar de dubbele streep, die hij op de mouwen heeft.

Stip, adjudant-onderoff. Als onderscheidingsteken heeft hij op de kraag een kleine knoop.

Knods, onderluitenant.

Jan olie, plaatselijk adjudant. Nevens zijn functie was hij belast met de verstrekking van petroleum voor de verlichting van het garnizoen. 1885.

Bezem-adjudant, adjudant van politie in de Militaire strafgevangenis te Tjimahi, die belast was met het oppertoezicht over het schuren en schrobben. 1910/1930.

Kwartjesdief, kwartiermeester. 1900.

Hemellichamen, alles wat sterren draagt, dus officieren. 1900.

2e en 1e Kadraaier, 2e en 1e Luitenant. *Woordenboek* zegt: Officier van admin. bij de Marine.

Bapa Letnan, (mal.) naam door inl. militairen gegeven aan hun luitenant 1897.

Tachtigponder, een officier, die met een verlicht examen de officiersrang bereikte.

Chef de Gamelle, officier, belast met de gezamenlijke officiers-menage. 1897.

Zoutwater-luitenant, scheldnaam voor: Officier van de marine.

Hoed; man met de hoed, scheldnaam voor: dokter. De doktoren bezochten de hospitalen gekleed in: Jacquet, wit vest en pantalon. Een dokter in uniform was een ongehoord iets. 1880.

Klompenmaker, scheldnaam voor: dokter, die zijn vak niet verstaat.

Pil, scheldnaam voor: dokter.

Keutjhi, (atjeh) kamponghoofd. Ook: Niet-Europ. korporaal bij de Marech.

B.C. (bé-sé), bataljonscommandant. Afkorting gebruikelijk in de reglementen en voorschriften.

De plaatselijke, de plaatselijke militaire commandant.

De gewestelijke, de gewestelijke militaire commandant.

De eerstaanwezende, kan zijn: De gewestelijk eerstaanwezend officier van gezondheid of de plaatselijk eerstaanwezend officier van gezondheid. Dit hangt dus af van het verband, waarin het gebruikt wordt.

De ouwe, de kapitein. (De ouwe geeft een best potje, d.i. de kapitein geeft zijn soldaten behoorlijk te eten. 1900. *Woordenboek*, XI, kolom 1545, geeft het woord als matrozentaal uit de Bo (van Zuid-Nederl. oorsprong?) Komt thans nog voor in de soldatentaal.

Jan compagnie, het leger.

Jantje Kaas, het leger.

Hospitaalhyena, een soldaat, die na het sterven van een kameraad in het hospitaal, diens persoonlijke eigendommen roofde. Vooral sieraden. 1890.

Jan den dief, een individu in militaire hospitalen, bij wien allerhande zaken te koop waren, zowel eetwaren als papier, enveloppen, sigaren, tabak, speelkaarten, zelfs sterke drank. Het was geen individu, dat stal, maar waar het de meeste dier zaken haalde, wist niemand. 1860.

Pawang-oetan, (atjeh) rimboe-gids.

Pang, (atjeh) van Panglima. Niet-Europ. sergeant ondercommandant van een brigade marechaussé.

Schroevendraaier, scheldnaam voor pastoor of dominé. 1850. (*Woordenboek*, XIV, kolom 1098, schroevendraaier = driekante steek. Waarschijnlijk in navolging van fr. tourne-vis). Waarschijnlijk dus uit Zuid-Nederl. in Indië gekomen.

Steek, idem

Majoor, gebruikelijke naam voor den sergeant-majoor.

Grootmajoor, gebruikelijke naam voor den hoofdofficier met de rang: Majoor.

Kapiteinse, naam voor de vrouw van den kapitein.

Majoorse, naam voor de vrouw van den Majoor. Luitenantse, of kolonelse is niet gebruikelijk.

Genezerik, scheldnaam voor: dokter. *Bargoens?*

Provoostgeweldig, gegraduateerd personeel in het Huis van bewaring voor militairen. (Korporaal-sergeant-adjutant).

Dagverblijfhoud, beheerder van een soort cantine in de kazerne.

Praal, korporaal.

2. Namen voor de manschappen.

Jan, europ. soldaat.

Fuselier, soldaat.

De man, soldaat. De 'mindere' in het algemeen, zie boven p. 138.

Stokkeknecht, ongegraduateerd personeel in het Huis van bewaring voor militairen te Tjimahi.

Snurker, trompetter (Artillerie) 1910.

Hofmeester, een Jav. soldaat, die een toelage geniet voor en belast

is met de huishoudelijke diensten (tafeldekken, kopjes en glazen wassen, koffie zetten enz.) in een officiersverblijf in een benteng. 1875.

Dardanel, gevechtsoppas van den Marechaussé officier, die door de marechaussémanschappen onderling wordt aangewezen en verantwoordelijk is voor het leven van dien officier. Hij wijkt nergens van de zijde van den officier. Naar ‘men zegt’ is het woord afkomstig van de gelijkenis, die men ziet in de bescherming, die de gelijknamige forten bieden aan de Straat der Dardanellen bij Turkye. Oorsprong van het woord mij overigens onbekend.

Spanderie, spandrie, soldaat 1e klas, herkenbaar aan rooie patjes op de kraag; teken van 6 jaar trouwe dienst en 2 jaar zonder straf (Infie).

De knodsen, Toen het Mannlicher geweer werd ingevoerd, kreeg één der compieën van het 3e bataljon deze geweren. Men zei eenvoudig: ‘Ik ben ingedeeld bij de knodsen’. 1890.

Vetlel, de kok (Scheldnaam).

Roestkrabber, scheldnaam voor den geweermaker.

Schroef, idem

Een blauwe, scheldnaam voor Indo-Europeaan.

Een tjèt, idem

Transie, een soldaat, die met hetzelfde ‘transport aanvullingstroepen’ naar Indië was gekomen.

Lands, iemand, die uit dezelfde landstreek, dezelfde plaats of hetzelfde dorp afkomstig was als de spreker. ‘Hij is een lands van mij’.

Vetkees, zeer slordig soldaat.

Merrek, merrekie, minachtend voor: dat soort soldaat.

Karbouwen, scheldnaam voor: de vestingartillerie. 1890,

Melkinrichting, scheldnaam voor: het berggeschut.

Blikwinkel, scheldnaam voor: het muziekkorps.

Sjamfoeters, scheldnaam voor: de infanterie.

Palisaderingbyters, scheldnaam voor: de vestingartillerie op Atjeh 1890.

Mineurs, genietroepen.

Korps verdrietroepen, spotnaam voor: genietroepen.

Groene bincken, scheldnaam voor: nieuwe koloniale. Het *Woordenboek*, II, kolom 2712 noemt ‘bink’ = een lomperd, een

pummel, een knoeier'. M.i. wordt de betekenis versterkt door het toegevoegde bijv. nw: groene = nog niet doorkneed in het vak, een nieuweling.

Koperzuiger, scheldnaam voor: marinier.

Asphaltmarechaussée, scheldnaam voor: Marechaussée op Java. Deze marech. konden op Java gebruik maken van asphaltwegen, althans goede en gebaande en dat vonden de marec. op Atjeh minderwaardig.

Bobber (Boeboer) lap, scheldnaam voor: ziekenverpleger (Vide J.J.M. van Dam, *Orgaan van de Nederl. Ind. Officiersver.* April 1940, p. 325.

Ziekenpeut, idem

Man met de steekpan, idem

Handlanger, inlands ziekenverpleger. 1897.

Pikker, scheldnaam voor: matroos. *Woordenboek*, XII, I, kolom 1815 zegt: pikker, matroos, boeventaal.

Mata-mata, (mal) spion.

Flankeur, soldaat bij de flank-compie. Hij mocht de knevel laten staan, ontving drie duiten toelage daags voor knevelwas en droeg groene epauletten. De korporaals hadden er nog een paar gouden streepjes in en de onderoff. gouden tongen. Gedroeg een flankeur zich slecht, dan werd hij gedegradeerd tot fuselier en met 25 rietslagen naar een center-compie. teruggestuurd. 1830/1850.

Lanciers, cavalerie. 1830.

Piekeniers, inf. 1830.

Didong, scheldnaam voor: Fransman. (Uit: Dis-donc.) 1890. Volgens den reiziger Fortune in zijn werk *Two visits to the Tea Countries* noemde men op Java de Fransen 'orang deedong.' Maar op Java noemde men ze 'orang Prantjies'. Zie S. Kalff. *Nieuwe Taalgids*, 1920, p. 93.

Stengan didong, scheldnaam voor: Belg. 1890. (Mal. stengan bet. half).

Lijftamboer, élève-tamboer.

Hondenvreters, scheldnaam voor Amboinezen.

Mekkaganger, scheldnaam: Iemand van de Koloniale Reserve, die om de 6 jaren met verlof naar Holland ging, toen dit voor de fuseliers nog niet bestond. 1900.

Beurtschipper, idem.

De Berg, afkorting voor: de Bergartillerie, die bespanningen had van muilezels.

Spuitsgasten, geweerdragenden.

Beeldstormers, scheldnaam voor: recruten. 1900.

De piekeniers, scheldnaam voor: Infanteristen met de lange geweren. 1897.

Zoutwater-Jannen, scheldnaam voor: matrozen. 1897.

Werkelozen, scheldnaam voor de non-combattanten, zoals: schrijverspersoneel, kwartiermeesters, hospitaalpersoneel. 1897.

Zoute-visboeren, scheldnaam voor: Marechaussée, omdat hun voedsel op patrouille voor een groot gedeelte bestaat uit gezouten vis. 1897.

Slompret, mal. naam voor: hoornblazer.

Stabelan, mal. naam voor: artillerist. 1890.

Snelladers, naam voor een compie. met repeteergeweren model 1895 bewapend 1897.

Rotgezel, de uitgekozen persoon met wien men voorgenomen heeft meer in het bijzonder de oorlogsgevaren te delen en elkander in alles bij te staan. Kwam een van beiden te vallen, of werd hij wegens ziekte verwijderd, dan voegde de overgeblevene zich bij een ander rot. De inlanders noemden een rotgezel ‘tèmèn prang’ (krijgsmakker). 1850.

Beer, algemeen gebruikelijke naam voor: dwangarbeider. Zie p. 126 of 127?

Zo had men:

Treinbeer (als helper bij de militaire trein);

Lampenbeer (verzorgers van de lampen in een bivak);

Theebeer (speciaal verzorgers van den luitenant, voor wien hij thee moest zetten);

Keukenbeer (helper in de keuken).

Het 21ste bataljon, naam voor alle kettingberen samen. Het getal van dit bataljon nam men altijd één hoger dan het aantal bataljons van het leger. 1900.

Jacob, algemeen gebruikte naam voor een bediende uit de pijp (cantine). 1900.

Vetdoffer, een soldaat, die niet erg zindelijk was op kleding en uitrusting. 1900.

De schutterij, benaming voor het garnizoensbataljon te Koeta Radja

na intrekking van de postenlinie. Dit batalon diende voor beveiliging van K. Radja, deed niet mede aan uitrukkende diensten en daarbij werden ingedeeld de militairen, die fysiek minder geschikt waren voor de veldbataljons. 1890/99.

Blanda speklul, naam gegeven aan nieuw aangekomen koloniale in Indië 1880.

Pleeduikers, scheldnaam voor: genisten. (Zij maken altijd de latrines).

Wespen, idem.

Stoepen, scheldnaam voor: vesting-artillerie.

Stoeperij, de vesting-artillerie.

Sawah-kippen, scheldnaam, aan infanteristen gegeven door de artilleristen.

Huppeltroepen, spotnaam door de soldaten gegeven aan 'hulptroepen', door inlandse vorsten geleverd.

Het Leeuwenbataljon, het 3e bataljon infanterie,

Azijnzijker, een 'zure' vent.

3. Namen van uitrustingsstukken.

Stamboeknummer, ieder soldaat krijgt bij zijn intrede in het Oost-Ind. leger een nummer, waaronder hij in het stamboek van dat leger wordt ingeschreven, dat hem zijn gehele dienstdienst vergezelt, ja, dat hij zelfs na zijn pensionnering nog als herkenningsteken behoudt.

Het ijzeren pak, naam door de aan de uniform te Harderwijk koloniale gegeven. 1840.

Bedkoets, naam voor: ledikant. 'Bedkoetsen voor hospitalen; bedkoetsen voor officieren'. 1900.

Invloed van Zuid-Nederland? Zie *Woordenboek der Nederlandsche Taal* II, Eerste stuk, p. 1115.

Ligmatje, tikar op strozak,

Tikarmatje, ligmatje op strozak.

Vlooiënbak, legerstede.

Kledingtas, leren kist tot opberging van goederen. Gouvern. eigendom.

Bokkie, ransel, die vóór 1890 gemaakt was van geite-of bokkevel. Later van zeildoek.

Sprei, dunne moltondeken.

Wingsen, worstvormige, smakeloze schouderbedekkingen van geel sajet vervaardigd. 1850.

Termstreep, een onderscheidingsstreep op de jasmouw na 6 jaren trouwe dienst. 1900. *Woordenboek*, XVI, kolom 1584, Aanm: ‘opmerkelijk is termstreep in Indië als benaming van een voorheen gebruikelijk onderscheidingsteeken voor zesjarigen indischen dienst op den linkerbovenmouw van mindere militairen; term heeft hier blijkbaar de bet. 2) (d.i. binnen zekere grenzen besloten tijd, tijdperk), die sedert lang verouderd is; termstreep wellicht een vervorming van ‘termijnstreep?’ Ook ik ben deze mening toegedaan. Het is eigenaardig, dat deze naam ook voorkwam bij de marine. Vide: J.A. Schell, *Uit de dagen van tempo doeloe*. Den Haag, N.V. Boekhandel W.P. van Stockum & Zn. 1930, p. 86, 112, 152. Kan deze uitdrukking niet uit de Zeemanstaal binnengedrongen zijn in de Ind. soldatentaal?

Spekzak, zak om eten en drinken in op te bergen. Reglementair gedragen aan een draagriem van den linkerschouder naar de rechterheup. Werd meestal bij wijze van veldzak op de rug gedragen, met de spreij erop bevestigd door een touwtje. Zaten er een stel ondergoed en twee pakjes patronen in dan was de spekzak vol. 1897.

Bamboebroek, blauw linnen pantalon. Het dragen was aan officieren toegestaan bij uitrukkende diensten in het garnizoen. 1910.

Atjeh-jas, soort tuniek met één rij knopen, gedragen in Atjeh.

Bloedvingers, De Marechaussé in Atjeh draagt ter onderscheiding een belegseel op beide hoeken van de kraag; de officieren en onderluitenanten van goud; de onderofficieren en minderen dragen dezelfde distinctieven in oranje laken. Deze kraagonderscheidingen noemt men: de bloedvingers.

Marechaussé-strik, speciale strik om nek en armen van een gevangene of gids, ter voorkoming van ontvluchting. Bij een poging trekt de strik vanzelf dicht.

Cochianus, chacot, uitgevonden door Cochius. Hij was in 1830 te Salatiga commandant van een observatiecorps, dat uit de 3 wapens was samengesteld. Later generaal te Solo. De cochianus behoorde tot de officierskleding en had een neerhangende pluim van zwarte hanenveren.

Vetboekje, korte appellijst van een brigade. Ook geheten.

Conscriptieboekje, 1897.

Tromplader, naam voor een voorlaadgeweer. 1897.

Pook, spotnaam voor: geweer 1900.

Slakkensteker, spotnaam voor: bajonet. 1900.

Reichlamp, grote petroleumlamp, geheten waarschijnlijk naar het fabrieksmerk.

Men had ook: Reichsbranders. 1900.

Victoriabranders, soort brander op petroleumlamp.

Réverbère, soort lantaarn. 1880.

Obor, soort fakkel.

Snotkoter, kleine lamp zonder glas. 1890.

Eigen middelen, boten van een transportschip met militairen. 1897.

Tandoe, draagzeil voor gewonden, dat door middel van bamboestokken, gedragen wordt. Als dragers traden op: de beren.

Kattekop, kort mortier, ook Coehoornmortier geheten. 1890.

Kwispeldoor, idem.

Mariem kodok, (mal.) idem. 1890.

Draaibas, klein kanon. 1870.

Pelors, mal. naam voor 'patronen'.

Dynamietflodders, naam voor handgranaten, uitgevonden door den luit. v.d. genie Renesse van Duivenbode 1897.

Donderbus, voorlader van groot kaliber met trompetvormige mond.

Longtom, soort kanon. 1897.

Miniéshutter, soldaat, gewapend met een Miniégeweer. 1860.

Rotkar, mitrailleur. 1897.

De geblindeerde trein, trein, voorzien van schietgaten, die in de geconcentreerde linie op Atjeh liep. 1898.

De laatste vernieuwing, spotnaam voor: doodkist.

Kiebelton, ton in de strafcel, waarin de gestraften hun behoeften deden. 1890.

Patrouilleblik, oud petroleumblik, waarin de uitrusting van een uitrukkende brigade wordt geborgen. Marechaussé.

Harpuis, voor het dichtmaken van brieven gebruikt. 1866.

Poloepoes, geklopte en gespleten bamboes, waarvan men de wanden der veldversterkingen maakte. Men vulde die op met aarde en steen, waarna er bamboezen kokers werden ingebracht tot schietgaten. 1880.

Broko, kistje, waarin munitie vervoerd werd op de rug van een paard of muilezel. 1830 (Java-Oorlog).

Lichtblauwwater, voor opkleuren van kleding. 1866.

Scharlakenwater, voor het schoonmaken en opkleuren van kleding. 1866.

Atal, (Jav.) gele oker, voor het ‘aangeelen’ van equipmentsstukken, die uit geel leder bestaan. 1862.

Pacificatieknuppel, knoestig stuk hout van vervaarlijke afmetingen, dat als wandelstok werd gebruikt. Atjeh 1897.

Helmhoed voor ongehuwden, een dure helmhoed. 1897.

De tap, de cantineplaats, waar de vloeistof geschonken werd.

De pijp, de cantine.

Verhoogd schilderhuis, een verhoogde uitzichtpost op palen en bereikbaar door middel van een ladder. Gebruikt in bentengs.

Gladak, galadak, galadakkan, op Java een soort militair passantenhuis, waar reizende militairen nachtverblijf kregen. Deze huizen zagen er door de geringe zorgen van de civiele ambtenaren meestal vies, smerig en vervallen uit en waren overbevolkt van wandgedierte. Werden ‘in herendienst’ onderhouden! Ze waren gevestigd in Tjiandjoer, Tasikmalaja, Maos, Djokja, Madioen. Omstreeks 1900 stond aan het hoofd van zo'n passantenhuis een gepens. adjudant-onderofficier. Later opgeheven, Maos o.a. 20 Dec. 1914.

Het Jeneverkruis, spotnaam voor het onderscheidingsteken voor officieren, uitgereikt na 15 jaren trouwe dienst, 20 jaar enz.

Hij loopt met de blikjes op, spottend gezegd van iemand, die zijn onderscheidingstekens draagt.

Ketek, soort vlot in N. O, Sumatra, bestemd voor het overzetten van troepen over een rivier. 1900.

Djaloer, (atjeh) kleine prauw; ook roeispaan. 1900.

Djoekoengs, (atjeh) kleine prauwen. 1897.

‘Het’ ridder, de Militaire Willemsorde.

‘De’ bintang, idem.

Het inlands ridder, de bronzen en zilveren medaille voor ‘Moed en Trouw’, alleen geschonken aan Inlandse militairen.

De jacht op ridders, de dag na een gevecht.

De chocoladeplak, spotnaam bij de Art. voor de bronzen medaille voor trouwe dienst. (Men zegt: ‘voor trouwe dronkenschap!').

Rem-en trektouwen, nestels van een adjudant der Koningin in b.g. dienst. De rem- en trektouwen dienen om te verhinderen, dat een kanon achteruit loopt. Die nestels zijn - volgens den artillerist - het teken, dat de drager der nestels ook niet meer achteruit kan; geen angst behoeft te hebben geen promotie meer te maken.

Hoofdofficiersteugel, (art.) teugel voor mensen, die niet zo goed kunnen rijden en aangezien 'Jan' meent, dat een hoofdofficiër niet zo goed kan rijden als een subaltern officier, betitelt hij die teugel met deze naam.

Havermotor met zweepontsteking, een paard.

Waslijnenclub, telefoonlijnenafdeling.

Kist met onweer, kist waarin de niet-gesprongen granaten worden geborgen (art.).

De dweilen, de zgn. u - lap bij het seinen¹⁾.

4. Termen voor dienst en verlof.

Een wachie kloppen, een wachtdienst vervullen.

Stekelvarken-Spelletje, tegen inlandse vijanden met geveld geweer naar alle kanten front maken. 1897.

Reconvalescenten, benaming voor de 'herstellende?' zieken van de Koloniale Reserve te Zutphen. Deze afd. werd op 15 Sept. 1912 overgebracht naar Nymegen.

Zich laten zakken, uitvallen bij de dienst.

Bijzwabberen, bijwerken. 'Ik zal eens even de administratie bijzwabberen'. 1900.

Bosje, bataljon. 'Hij is van het zoveelste bosje.' 1900.

Subsistentenkader, kazerne, waar alle binnenkomende en doortrekkende militairen worden gehuisvest.

Modder verdelen, spotnaam voor: de grond zwabberen. 1900.

1) Om ze niet 'verloren' te laten gaan, enige uitdrukkingen na 1900:

Vergifdoos, gasmasker

Doos met marmotten, radiotoestel. Dit maakt een piepend geluid als van marmotten.

Hoofdofficierstrem, oud Fokkertoestel bij de luchtmacht, dat langzaam en zeer geleidelijk op de grond neerkomt.

Het teken van, 'houdt 'm in de gaten', het onderscheidingsteken - ster met stralen op de borst - voor officieren van de Generale Staf.

Term, dienstverband van 6 jaren. 'Ik ben in de 5e term' (Ik heb tussen de 24 en 30 dienstjaren).

Afslag, 'Afslag wordt geblazen'. Dat is het uur, waarop de vrouwen en de kinderen weer op de soldatenkamers mogen komen.

Straatje, ruimte tussen de nachtlegers.

Kribbenvet, de lederen schoenen zacht wrijven op de rand van de krib. 1900.

Aanhaken, op het rapport voor den commandant moeten verschijnen.

Belast worden, schuld krijgen bij het Gouvernement. Deze schuld wordt in gedeelten op de soldy ingehouden.

Schaft-order, lijst, waarop dag voor dag staat aangegeven, wat voor voedsel aan de troepen verstrekt moet worden.

Riddersoldij, toelage voor soldaat of onderofficier, die 'het Ridder' behaalde.

Strozakkendienst, gedurende het heetst van de dag (van 10-4 uur) hielden de soldaten, die hun wapenen en kleding gereinigd en gepoetst hadden, meestal rust op hun nachtleger, wat ze noemden. 1890.

Tierie, theorie over de dienst.

Mikmakken, aanslagoefeningen met het geweer.

Een lange pakriem, een lange eenzame weg, die zonder einde scheen. 1897.

Hari katje, tractementsdag. (Van Mal.: hari gadji).

De 'Tjap-tjap', mal. De Krijgsartikelen.

De B.V., de buitenlandse vijand (Afkorting, die men in de Reglementen kan vinden).

Galerijwacht, wacht op de galerij. Gehuwden waren daarvan vrij.

Corridorwacht, wacht op een corridor in de kazerne.

Staat van verboden huizen, staat, waarop aangegeven is, welke huizen door militairen niet bezocht mogen worden omdat daar in de regel gelegenheid wordt gegeven tot ontucht. Meestal werd er ook sterke drank geschonken.

De hondenstaat, staat, waarop is vermeld het aantal honden dat een fuselier in het kampement mocht houden met toestemming van den C. ct. 1900.

Alle uren een lepel, dienst in het kampement, bestaande uit: theorie, schermen, margaschieten enz. enz. 1895.

Galgen-Peloton, het peloton, dat de executie moet verrichten. 1850.

Executie-parade, dienst voor de troepen, die tegenwoordig moeten zijn bij het voltrekken van het vonnis over een krijgsmakker. 1860.

Strozak keren, als de helft van het dienstverband, dat men aangegaan had, voorbij was, werd de strozak nog eens extra gekeerd. 1900.

Strozakkengeld, een vergoeding van een cent per dag voor het gemis van een strozak te velde. 1900.

Schoenenvuur, periodieke uitbetaling der 3/4 van de indemniteit voor schoenen. Dit verkreeg men door zuinig gebruik en goed onderhoud der schoenen. 1900.

Atjehleverantie, een leverancier, die vroeger het monopolie had van de levering van vivres voor de troepen te velde, had de ... Men onderscheidde de grote ... en de kleine.

Het circus van Heutsz, het oefenen op een weg bij Lheuë (Atjeh) met lichte grobaks, gemaakt voor het vervoer en getrokken door de draagpaarden van de trein. 1897.

Werktoer, het verrichten van een of ander strafcorvée, opgelegd als straf voor een geringe nalatigheid.

Je moet 365 dagen onder de ton gelopen hebben, had men 365 dagen te Ngawi bij het strafdetachment doorgebracht, dan kon men uit het leger verwijderd worden. Zij die dat graag wensten, hadden een vernuftig uitgedacht stelsel voor het verkrijgen van straf, eenzame opsluiting enz. om hun doel te bereiken. 1900.

De dronkemansorder, order dd. 10 Mei 1871 no. 52 van den Leger-kommandant W.E. Kroesen, waarin met strenge straffen werden bedreigd zij, die zich aan drankmisbruik schuldig maakten. Ook de chefs, die deze order niet streng uitvoerden, werden gestraft. De order moest op 3 achtereenvolgende appèls aan de Europeanen worden voorgelezen en steeds dadelijk bij aankomst bij de korpsen aan de manschappen bekend gemaakt worden.

Er goed mee zijn, afgekeurd worden voor den dienst wegens een verwonding, waardoor het pensioen met 1/4 werd verhoogd. 1900.

Het mobielbewakingsdetachment, een speciale troepenafdeling in Groot-Atjeh, opgericht Oct. 1889.

De 'houw bovenop', houw met de klewang, waarbij het wapen langs de linkerzijde van de hals tot diep in de borstholte doordringt en de getroffene meestal in een minuut of tien doodbloedt. Specialiteit van de Marechaussé.

Vetsmelterij, spotnaam voor: de keuken.

Zerebenenbataljon, het 18e bataljon inf. ie te Buitenzorg, waarheen van West-Java alle tijdelijk voor de velddienst ongeschikten werden gezonden om weer op te knappen. Het bataljon kwam nooit te velde. 1897.

De pupillenschool, door overste von Lutzow, kommandant van het 4e bataljon inf. ie te Kedongkebo in 1847 opgerichte instelling, om de verlaten kinderen van Europese soldaten bij inlandse vrouwen verwekt, een militaire opvoeding te geven. In 1854 over naar Gombong, in 1912 opgeheven.

Permissie voor haarsnijden, naam voor 'verlof naar Sigli'. (In het bivak Geumpang op Atjeh gebruikt).

Rood paspoort, paspoort verstrekt aan militairen, die op niet-eervolle wijze uit het leger verwijderd worden. 1900.

Vuurwerk maken, in de lucht schieten, om de kameraden (neven- benting. neven-bivak) te kennen te geven, 'dat men hulp nodig heeft'.

Mimpahplaats, plaats, waar een inlandse vijand zich opstelt, om de naderende troepen te beschieten; voor deze is de plaats volkomen onzichtbaar en zij is steeds zo gekozen, dat de vijand onmiddellijk na het afgeven van het schot ongezien zich geheel gedekt door het terrein kan verwijderen.

Klapperpatrouilles, patrouilles, die generaal Demmeni in Atjeh alleen over dag binnen onze vestiging liet lopen. Ze waren van weinig nut. In 1885 bereikten ze niet veel. Ten tijde van Gouverneur Pruys van der Hoeven werden ze kl. patr. geheten, omdat zij in de kampongs wel klappers kregen, maar nooit kwaadwilligen vonden.

Wandelende hinderlagen, goederenwagens, van pantserplaten en schietsleuven voorzien, welke 's nachts op de ceintuurbaan in Atjeh heen en weer kuierden. Vier kettingberen, het bovenlijf in en de benen buiten de wagen op de spoorbaan, duwden de hinderlaag, waarin een 20 soldaten opgesloten waren, voort, voor- en achteruit, naar de wensen van den com-

mandant. Resultaten leverde deze ingenieuze uitvinding niet op. 1897.

Koppengeld, voor iedere Boeginese kop 2 Spaanse matten. 1840.

Over de draad gaan, na verboden tijd over de ijzerdraad klimmen, die het kampement omringde. 1890.

Gekleed slapen, atjeh. Om beurten werd in de benteng een sectie aangewezen, die gekleed op de brits sliep, om bij een nachtelijke beschieting door den vijand, onmiddellijk te kunnen uitdrukken. 1890.

Belabberen, belabbering, atjeh, een vijandelijk huis of kampong omsingelen.

Goede eerste, behorende tot de eersten, die een vijandelijke benteng binnen drongen. 1897.

Verlof met behoud van spykers, verlof met behoud van inkomsten. 1900.

Doorgeslagen en geparafeerd, door de Marechausséklewangs afgemaakt.

Moesoeh (mal.) vijand.

Prang, (mal.) oorlog.

Prang sabil, (mal.) heilige oorlog.

Bèntèng, (mal) versterkte post, plaats.

'Het geheel', de gehele, troepenmacht, die in het veld is.

Het benoemingssignaal, het signaal, dat als herkenningsteken voor een bepaald troepenonderdeel wordt geblazen. 1897.

Leegpoeieren, projectielen laten regenen op een vijandelijke benteng, zodat de vijand het er niet kon uithouden.

Duizend-meter-strook, strook grond, die 1000 M. langs de benteng opengekapt en schoon gebrand moest worden, om naderende vijanden gemakkelijker te zien. 1897.

Veldontdekking, patrouillegang 's morgens in de onmiddellijke omgeving van het blokhuis. Na terugkeer van de patrouille mocht de poort pas geopend worden. 1890.

Recognoscering patrouille, patrouille voor het onderhouden van de verbinding tussen verschillende posten en troepengedeelten. Sterkte 20-40 man. 1860.

Tuchtiging, bestraffing van kampongs. 1897.

Agam, (atjeh) man.

Moeng, (atjeh) vrouw.

Paja, (mal.) moeras.

Bekas, (mal.) spoor, dat gevolgd wordt om den vijand in het oerbos op te sporen.

Verhoor à la van Daalen, zeer kort verhoor. 1897.

Kwaadwilligen, vijand.

De 'bloedorder', order van een civiel-gezaghebber in Pidië (1905), die om haar gestrengheid door den Gouverneur werd ingetrokken.

Meunasa, (atjeh). Een huis, waarin boedjangs verbleven en kleine patrouilles op mars, gedurende de nacht een onderkomen vonden. Ook werd er rapat (rechtspraak) gehouden. 1900.

Duiventil, (atjeh). Blokhuis. 1894.

De Westboot, een stoomboot van de Ned.-Indische Stoomvaartmaatschappij, die van Batavia naar Atjeh voer langs de Westkust van Sumatra. 1897.

De Oostboot, een stoomboot van dezelfde Mij. die van Batavia via Muntok, Riouw, Singapore, Penang, Idi, Lho-Seumawé naar Sigli voer.

Zuurzakkenpostleven, het zure, eentonige leven op een post, waar weinig voorviel. 1897.

De registratie, het signalement opnemen van de bevolking in een vijandelijke streek. 1897.

Biljet!, uitroep in het hospitaal, wanneer iemand iets liet vallen. De oppasser kwam, om het gebrokene te noteren op het ziekenhuisbiljet model no. 146. De betrokkene moest in den regel betalen. 1900.

Topdienst, de Topografische dienst.

Dekking zure drank, een detachement, dat dient tot dekking (bescherming) van de ambulance. 1890.

Dekking opname, een detachement, dat de opnemers van de Topdienst, moet beschermen. Meestal werd het genoemd:

Dekking kankerplank, bovendien had men nog:

Dekking telefoon, ter bescherming van de telefoonaanleg en telefoonlijnen.

Dekking grassnijden, ter bescherming van het grassnijden voor de paarden.

Dekking transport, ter bescherming van een convooi.

Dekking Heinzenknecht, ter bescherming van den opzichter der genie -later kapitein - magazijnmeester Heinzenknecht. Bouwde de benteng Glé-Kambing, een kampement te Indrapoera.

Schroefpaalbrug over de Atjeh rivier. Ten tijde van v. Heutsz 1897. Borstbeeld door Toon Dupuis voor huis v/d controleur te Bireuën (Atjeh).

De vrouwenkamer, kamer in de kazerne met een groot aantal gezinnen; bedden met klamboe's erom.

De vrouwenloods, loods, waar de vrouwen en kinderen verblijven gedurende de tijd, dat ze niet op de chambrée mogen zijn. Nadat de afslag is geblazen komen zij weer in de kazerne.

Overtocht, vervoer tussen Nederland en Nederl. Indië en omgekeerd.

Overvoer, vervoer in de Archipel door de schepen van de Ned. Ind. Stoomvaart Mij. en na opheffing van deze Mij. door de K.P.M. en door de schepen der Gouvernements Marine.

Springpunten bij O.L. Heer (bij God) op tafel, (art) springpunten, die veel te hoog vallen, door bijv. verkeerde tempering.

Buikslieren, spotnaam voor: Tiraileren (Djokja).

18 jaar tegen de kolf geklopt, 18 jaren in milit. dienst.

2 koortsjaren, twee jaren, doorgebracht in de 2e klasse van milit. discipline (welke niet medetellen als dienstjaren).

5. Woorden voor straffen.

Iemand 'zoeken', een meerdere, die een mindere tot in het uiterste befit, om hem straf te doen bezorgen.

Hij is de lul, hij is er bij; hij is gesnapt. *Woordenboek* zegt: boeventaal.

Hij staat op de lijn van bataille, hij staat op het rapport bij zijn commandant, waar hij wel straf zal krijgen.

Een druk op zijn pet krijgen, gecorrigeerd worden; een of andere vorm van afkeuring of straf krijgen.

Achter de hoofdwacht, in arrest gaan.

Bij den smid in de kost zijn, provooststraf hebben met om de andere dag te water en te rijst.

Hij gaat knijp, hij wordt in arrest gesteld.

Een douw krijgen, een straf krijgen.

Op zijn voorman richten, een reprimande geven.

Er doorheen slossen, strafbaar, niet gestraft worden; er doorheen rollen. 1900.

Hij is zuur en van de muziek, hij is gestraft en tevens zijn baantje kwijt; verlies van employ. (De muziek was 'een lijn') 1890.

Onder uit de zak krijgen, zwaar gestraft worden. 1890.

Een-en-twintigen, 21 dagen politiekamer krijgen. 1900.

Zoveel pond, zoveel dagen provoost.

14 Kneisters, 14 dagen provoost.

50 Afdroertjes, 50 rottanslagen bij het strafdetachement te Klatten. Van Dale en Koenen kennen wel 'afdrogen' = iemand een pak ransel geven. Waarschijnlijk is er verband met dit werkwoord.

4 Droge koppen, 4 dagen cachot te water en te rijst.

4 Droge pitten, 4 dagen cachot. Dit is de laatste waarschuwing, waarna volgt de plaatsing in de 2e klas van discipline.

De dof, naam voor de 2e klas van discipline, omdat de blinkende knopen overtrokken waren.

Hij heeft het zwaantje, hij is geplaatst in de 2e kl. van discipline, en:

Hij heeft de witte 2, draagt een witte 2 vóór op de kwartiermuts.

Het witte zwaantje, idem.

Het rode zwaantje, de rode 2 op de kwartiermuts, teken voor het strafdetachement te Ngawi.

Voor de schroef, voor de krijgsraad. 1890. *Woordenboek*, XIV, kolom 1088 zegt: voor den krijgsraad. Zuid-Nederl.

Voor de krijgsraad 'getrokken' worden, voor de krijgsraad moeten komen als beklaagde.

Aanhaken, voor het gerecht verschijnen.

Het stenen kampement, de strafgevangenis te Tjimahi.

Het stenen huis, idem.

Naar Pontjol, de militaire strafgevangenis te Semarang.

Op straat, zonder permissie buiten het kampement gaan.

De Schimmel, opgetuigde bank, voorzien van spreien en rottingen, waarop de tot rietslagen veroordeelde werd vastgebonden om de rietslagen in ontvangst te nemen. Er moest een dokter aanwezig zijn. 1850-1880 (Vide J.J.M. van Dam. *Orgaan van de Ned. Ind. Officiersver.*, Mei 1940).

De treurkamer, een lokaaltje, waarin de ter dood veroordeelde militair, onder onmiddellijke bewaking van twee sergeanten, de laatste ogenblikken doorbracht. Het huisraad bestond uit: een ijzeren krib met toebehoren, enige stoelen, een tafel, een bank, het nodige wasgerei en een lamp. 1850.

Klingslagen, 1 Maart 1874 afgeschaft. Maximum van 10 slagen toegediend door twee korporaals op den rok met een platte,

lichte degenkling met stompe punt. (Vide: J.J.M. van Dam *Orgaan van de Ned. Ind. Officiersver.*, Mei 1940).

6. Woorden voor eten, drinken, slapen, ziek zijn.

Het aantal woorden, dat betrekking heeft op bovenstaand onderdeel is vanzelfsprekend zeer groot geweest en het aantal, dat wij thans nog over hebben is in verhouding tot de overige woorden ook groot. Voor iemand, die enigszins van het Indische troepenleven afweet, is zulks niet te verwonderen. Vele malen zijn patrouillegangen mislukt, omdat de patrouille gebrek kreeg aan voedsel of drinken, dan wel dat een groot gedeelte van de manschappen ziek of gewond werd. Het is lang geen zeldzaamheid in de patrouille-rapporten te lezen: 'Bivak betrokken, waar ik de laatste rijst uitdeelde, 0,5 kg. per man, de troep waarschuwend, dat wij daar misschien nog eenige dagen van zouden moeten leven. Hoewel de vivres op waren, besloot ik toch het zoeken niet op te geven'. En vaak moet den klassiek geschoolden koloniaal de woorden van Juvenalis (*Satirae*) in de gedachte gekomen zijn: Unde habeas quaerit nemo, sed oportet habere. (Vanwaar gij het hebt, daarnaar vraagt niemand, maar hebben moet gij het). En als men iets had, werd naar de kwaliteit niet gevraagd. Wij lichten een paar regels uit het verhaal van een door het publiek minder gekende expeditie, om te laten zien, dat er door de troepen nog veel meer geleden is dan men in het algemeen weet. Het verhaal is van den medicus, die de expeditie naar Montallat (Zuid-en Ooster-afdeling van Borneo) vergezelde. De expeditie van het 13e Bataillon Inf. onder Majoor Schuak duurde van 5 Mei tot 6 Juni 1861 en Dr. J.M.C.E. Le Rütte vertelde: 'Na algemeen overleg werd besloten, des nachts te trachten de zware versperring in de rivier zooveel mogelijk door te kappen en den vijand een weinig vooruit te komen, om hem den tijd niet te gunnen, versperringen aan te leggen vlak voor de kolonne. De troepen en koelies hadden niets gegeten; genever was niet meer voorhanden en voor ieder man waren nog slechts 2 patronen!! Op mijn vlot bevond zich nog een zak stinkende, bedorven rijst, die ik echter niet had willen wegwerpen vóór het uiterste. Aan mijne bedekking, een korporaal met tien man deelde ik des avonds ieder een handje drooge, ongekookte, bedorven rijst uit, hun zeggende, dit

maar in Godsnaam raauw te kaauwen en een gedeelte te bewaren voor den volgenden dag. Negen namen het zonder morren, terwijl de tiende mij toevoegde: ‘Doctor, ik kan dit niet eten, ik kan het nog best twee dagen zonder voedsel uithouden!’

Een soopje, (sopie), een borrel jenever. In 1737 komt het reeds voor, in de betekenis van ‘een oorlam’.

Oorlam, tot 1917 werd aan de militairen te velde door de Intendance gratis jenever verstrekt (1 à 2 rations van 5 cl. per ration). Merkwaardig is, dat in het tarief van de verdeling der rantsoenen in A.O. 1908, no. 114 ook gesproken wordt van ‘Oorlam wijn voor de troepen. Liter 0,20 per Oorlam’.

Droge oorlam, wanneer na de bestorming ener benteng, de soldaten de overwinning hadden behaald, werd het Wilhelmus in zijn geheel geblazen. Het eerste gedeelte heeft veel overeenkomst met het hoornsignaal, waarop aan de troepen een oorlam werd uitgereikt. Werd het Wilhelmus in zijn geheel geblazen, dan noemde men dit ‘een droge oorlam’. 1875.

Karrewij, zie boven p. 129.

Lawassiekarrewij, idem.

Huppelwater, jenever.

Recht op en neer, idem.

Zeewater, idem.

Jandoedel, idem.

Een muskietennetje, een borrel voor het naar bed gaan, om rustig te kunnen slapen en dan niet gestoord te worden door de muskieten. Men had toen nog geen klamboe om de bedden. 1875.

Een muskietenvest aantrekken, idem.

Een wachtmeester, een borrel.

Een dikkop, één groot glas jenever van 10 cl. bestaande uit 2 glazen van 5 cl.

Woordenboek vermeldt als bron: G. Segers, Lief en leed in de Kempen. Antwerpen 1896. Van Dale noemt het gewestelijk. Van Zuid-Nederlandse oorsprong?

Een kist A.V.H., een kist jenever met het bekende merk A.V.H. (A. van Hoboken & Zonen) 1880.

Leeg orgel met 15 pijpen, een jeneverkist (roodgeschilderd), waarop A.V.H. met witte letters.

Een hap snert, een glas jenever.

Een hassebassie, idem.

Een hap scheepsgaren, idem.

Het maagje, het eerste glas jenever, dat men dronk. (Art.) 1910.

Een inkommertje, idem. (Inf.).

Een uitsmijtertje, het laatste glas jenever, dat men dronk. (Inf.) 1900.

Een vierkante, een fles jenever van 1 1/2 Liter.

Een vierkante pot, idem.

Een vierkante lummel, idem.

Een pot verscheuren, idem leegmaken.

Een pijp wijn, 300 fl. wijn (1860).

Een goudvinkie, een fles jenever van een toen bekend merk. 1906.

Een glaasje van de zwarte kat, een glas jenever. (Art.) 1910.

Papegaaiensoep, jenever. (Geheten naar het merk van de Papegaai?). 1900.

Zilvernekkie, we pikken een zilvernekkie. (Bier van de bovenste plank.) 1900.

Een sjabannoo, een fles cognac Chabanneau.

Een kapitein veroveren, een fles Chabanneau-cognac drinken. Dit bekende merk voert 3 sterren ***, de rangonderscheiding van een kapitein.

Lho Seumawe, een drank in Atjeh, bestaande uit een mengsel van brandy en limoen. 1900.

Een pot stijf, een soort advocaat van eendeneieren op jenever. 1900.

De tap, de plaats in de cantine, waar de jenever getapt wordt.

Een vest aan hebben, veel drinken; dronken zijn. 1833.

Een kwartaalzuiper, iemand, die zijn tractement opspaat en zich dan daarvan volkomen bedrinkt, waarna hij geen cent meer over heeft.

Zich oprollen, zich dronken drinken. 1900.

Door den pagger gaan, idem 1833.

Hij gaat van de kist, zwaar uitgaan; al zijn geld opmaken.

Sneuvelen, door jenever bevangen in slaap vallen. 1900.

Voor de commissie trekken, eten.

Een wasbaas, iemand, die op 'n andermans zak loopt.

Stroozakken vullen, eten.

Kroppen, idem.

Ajam Palembang, of Palembangse kip; gedroogde, gezouten vis; meestal voor de marechaussé en de dwangarbeiders.

Bastiongroente, al het eetbare groen, dat zich in de nabijheid van de benteng en op het bastion bevond.

Rotmok, allerhande eten door elkaar, opgewarmd. Meestal gegeten aan boord van de transportschepen. 1900.

Ikan haai, sardines.

Helmhoedjes, kroepoek,

Zweet, haché. (Aan boord der transportschepen). 1900.

Buitenmodel sajoer, *buitenmodel sambal*, sajoer, sambal niet uit de menage, maar gekocht bij een soldatenhuishoudster, die dit klaarmaakte en aan andere soldaten verkocht.

Oranjerats, hutspot.

Duizend op een lepel, (art.) rijstkost. (Banjoe-biroe 1910).

Flikkers op een houtje, saté (Stukjes geitenvlees op stokjes en dan geroosterd).

Snelvuur, capucijners.

Volksspijs, blikken met: wortelen, uien en aardappelen; zuurkool en aardappelen; snijbonen en aardappelen; savoie kool; boerenkool.

Soep looppas, op patrouille kookt de marechaussé zijn soep (sajoer) binnen 10 minuten. Deze soep bestaat uit: water-zout-lombok-een uitje en de groente, die het bos oplevert (pakis-rottan-palmiet-paddestoelen).

Zijn kl.. ten op de leest slaan, lekker en veel eten. 1900.

Lullebijter, ikan gaboes en ikan lèlè. 1900.

Koken in de leren kist, niets kunnen koken boven vuur, alleen door zonnewarmte. Dat gaat dus niet; het is een paskwil.

Smeerproppen, pisang goreng.

Vivres, levensmiddelen.

Semarangs beschuit, beschuit, alleen verstrekt in het hospitaal. 1897.

Expeditionnaire ossen, slachtvee.

Slobber, koffie.

Buitenmodel compiesvet, gelei, jam.

Heldenmoed, idem

Een broodje met lafhartigheid, een broodje met koek of gelei. 1900.

Een broodje met Chinese vingers, een broodje met zalm. 1900.

Een broodje met jodeform, een broodje met Zwitserse kaas. 1900.

Karbowenei, eendenei, dat men 's morgens kreeg bij een gesmeerd broodje. Sum. Westkust. 1890-98.

Blubber, pap (De kok noemt het: boeboer!).

Van Nelle's snoepgoed, tabak.

Zware tabak; *B.Z.K.*, uitgebraden, erg droge frikadel van Australisch vlees. 1890-98.

Geef mij een weduwe, geef mij tabak van de Weduwe van Nelle.

Thee in de pot doen, een pruim tabak nemen.

Klarinetten, sigaren, die men bij feestelijke gelegenheden bijv. verjaardagen van het Vorstelijk Huis, van de cantine kreeg. Ze waren in den regel erg lek, zodat men ze met sigarettenpapier beplakte. Ze kregen de naam van klarinetten. 1890.

Een saviaantje, een sigaret, gerold van shag.

Onderofficierskloten, ramboetans.

Kinnef, luizen. 1900.

De bak, 'De taaie zit op de bak' (Hij is aan het sparen). 1900.

Van de bak gaan, 'Tienesse is van het bakkie gesprongen'. (Iemand, die eens flink uitgaat, die zijn geld laat rollen). 1900.

Kandoeri, (atjeh), een reuzen-fuif.

Een Westminsterklok, een asthma-lijder.

Bronzen, etteren, zweten. De soldaten hadden deze zegswijze:

Een opper- en hoofd-officier: wasemt uit.

Een subaltern-officier: transpireert.

Een onderofficier: zweet.

Een korporaal: ettert.

Een soldaat: rotstraalt.

Een stuk uit de lenden draaien, een grote boodschap doen.

Zijn ... uitwringen, een kleine boodschap doen.

Een rondje geven, een stinkende sch...t laten.

Uitpakken, idem. (In dat geval wordt er geroepen, dat 'degene, die aan het uitpakken is, weer kan 'inpakken' en voortaan vrijgesteld wordt van 'uitpakken'. Dit is een woordspeling met de dienstaanwijzing: uitpakken op de kribben nl. inspectie door den comp. ct. van kleding en uitrusting).

Over de puthaak getrouwd zijn, niet-officiëel gehuwd zijn.

Hij heeft het zwaar voor zijn rijbroek, hij is zwaar verliefd.

De zwarte hond hebben, verliefd zijn op zijn huishoudster. Zie S. Kalff, *De Nieuwe Taalgids*, 1920. p. 97.

Confectie-kind, een voorkind uit een eerder huwelijk.

Een klapoor, venerische ziekte (med.: bubo).

Een leksteen, id. (med.: urethritis venerea of gonorrhöica).

Een gieter, id. id.

Een lekke vinger, id. id.

Een lekke sim, id. id.

Vlekken, id. (med.: secundair luetisch exantheem).

De bloemetjes, id. id.

Samenhang met 'bloeme' gezwel? Vide Verdam, *Mid. Ned. Handwoordenboek* p. 103 onder Bloeme, 6). Gezien de vermelde bron in *Woordenboek* (Bloem, kolom 2893. 4. d.) nl. Loquela, kan het woord wellicht van Zuid-Nederl. oorsprong zijn?

Hij zit in de blauwe zalf (vlekken), hij is in het hospitaal geweest bij Piet.

(Artillerie).

Hij is op de staart getrapt, venerische ziekte. (Artillerie).

Schavinkje, venerische ziekte, (med.: ulcus).

Jongens, mijn kloten jeuken, er leit een hoer op sterven, een gezegde, wanneer men zijn geslachtsdeel krabde. 1890.

Jongens, er leit een sodomieter op sterven, gezegde, wanneer men zijn derrière krabde. 1890.

Nabranders, soldaten, onder nabehandeling van een vener. ziekte.

Brandspuitexerceren, inspuiten bij vener. ziekte. 1900.

Grendel-inspectie, geneeskundige visitatie over de geslachtsdelen.

Roemah-pandjang, huis, waar gelegenheid wordt gegeven tot coïtus 1900.

Roemah-anoeh, idem.

Strontstamper, pederast.

Een van de slaghoedjesfabriek, idem.

Een die de verkeerde mars in front beoefent, idem.

Andijvie, grove tabak.

Een Japanse tafel houden, geweldig fuiven en dan het tafellaken met de boel op de grond trekken. (De Japanners hebben bij hun maaltijden hun spijzen op de grond staan).

Zendelingen in blik, gehakt in blik.

Kwak, sagoweer. *Woordenboek*: jenever. Het geeft voor een groot deel Zuid-Nederl. bronnen.

Kwakboer, inlander, die sagoweer verkoopt. *Woordenboek*, VII, I, kolom 670: Zuid-Ned. kwakbaas. Overigens ook Zuid-Nederl. bronnen. Het deel 'baas' der samenstelling zal wel vervangen zijn door het in Indië veel gebruikte achtervoegsel: 'boer' verg.: suikerboer, rubberboer, koffieboer, petroleumboer. (Ter

voorkoming van misverstand wijzen wij er op, dat het achterv. in Indië betekent 'administrateur ener suiker-onderneming, enz. stafempl. in een dier bedrijven' in tegenstelling met het Hollandse-'boer' in: 'visboer, groenteboer, petroleumboer', waar het de betekenis heeft van: verkoper, slijter).

Kegelen, veesten.

Over de bank trekken, idem.

De Japannie, het tehuis, waar gelegenheid werd gegeven tot coïre. In vroeger tijd waren daarin veel Japanse vrouwen.

Naar de bokken, naar een dergelijke inrichting gaan.

Latten, coïre. Zou het afkomstig zijn van of samenhangen met: Latse = in de 16e en 17e eeuw: broekklep. *Woordenboek*, VIII, I, kolom 1167?

Afscheidslatten, evenals officieren een afscheidsfuif gaven, of burgers een scheidende kennis gingen 'uiteten', gaf de vertrekkende fuselier zijn kameraden 'afscheid', dat bestond dan hierin, dat hij zijn kameraden 'vrij' hield in een dergelijke inrichting.

Slonsie, publieke vrouw op straat.

De aap zuigen, eigenlijk een Marine-uitdrukking. Men kocht klappers van inlanders, die deze vruchten gevuld hadden met sagoweer. Uiterlijk was daaraan niets te zien, zodat ze zonder bezwaar aan boord werden gebracht. De matrozen - en ook de expeditietroepen - zogen de sagoweer uit de klappers met een rietje.

Een glas 'Stomme Jongen', mij onbekend.

Na afloop van de Boni-exp. in 1860 fuift de leider, gen. maj. van Swieten (Maart 1860) zijn officieren op 'een glas stomme jongen met een flinken klomp ys er in'.

Platluis, platte fles met jenever gevuld, die de fuselier meenam, als hij ging wandelen. 1895.

7. Andere Eigenaardigheden.

Rond en eerlijk, soort kaartspel. 1900.

Main-nos, geliefkoosd kaartspel van de Amboinezen, dat men speelde in Atjeh. (1897) Het gaat niet om geld, maar den verliezer worden onder algemene vrolijkheid der deelnemers met het samengevouwen spel zoveel flinke klappen op zijn neus toegediend als hij punten verloren heeft. Wie niet willig zijn voorgevel ter beschikking stelde, werd door de anderen onbarmhartig

vastgegrepen en kreeg dan de dubbele laag. Dat kon zo urenlang doorgaan, ook tijdens dienst in afwachtinge stelling.

De pettenwinkel, het Militair Tehuis.

Aanplakken, 'Er nog 4 jaren tegenaan plakken' (Zich voor 4 jaren reëngageren). 1906.

Brood op de plank, 'Weer voor 4 jaren ...' (Weer voor 4 jaren geborgen zijn, doordat men zich had gereëngageerd).

Piet van blijven, *Woordenb.* XII, I, kol. 1583-84 zegt: 'Gewestelijk in verschillende deelen van Brabant en Vlaanderen in de volgende toepassing: zich piet houden = zich stilhouden, zich koest houden'. Vermoedelijk hangt 'piet van blijven = daar blijf je koud van, daar krijg je niets van' hiermede samen. Het zal dus ook wel uit Brabant of Vlaanderen afkomstig zijn.

Neerpuimen, neerpaffen, doodschieten.

Pitten, mopperen.

Loterij-lijst, lijst van de huishoudelijke en kleine luxe-artikelen, die een Onderofficier zijn particulier eigendom kan noemen. Achter deze artikelen tekenen de kameraden met hun naam en tevens het bedrag, dat ze voor het artikel willen geven. Dit bedrag is in verhouding tot de 'waarde' veel en veel te hoog en overtreft deze in den regel ettelijke malen. Op de loterij-avond wordt alles verloot en ieder gaat met een 'prijs' naar huis. De kameraad, die vendutie hield, kreeg wat geld in handen en was vooreerst geholpen. Sprekend bewijs van de grote geest van kameraadschap. 1900.

Een hemeldragonder, een heilsoldaat.

Op de kist zitten, sparen.

Het is om je reuzel te scheuren, het is om uit je vel te springen.

De Atjehvlag, vlag met: rood veld, waarop 2 gekruiste witte sabels. 1897.

De Hondenkomedie, bij Lamjoeng (Atjeh) 1897 verried een hondje van de post, dat met een patrouille uittrok, de in hinderlaag liggende sloebers. Daarna werden er op bevel, bij de posten kennels ingericht. Na een maand werden de honden-patrouilles opgeheven.

'*Weest verblijd, de boot is aan*', steriotiep gezegde van Pastoor Verbraak, als hij in het hospitaal te Padang rondging, zodra er een boot was aangekomen, waarmede de zieken naar Java geëvacueerd zouden worden.

Ooginjecties, door de inlandse vijand werd geregeld het volgende middel toegepast: Bij het bestormen van bentengs bespoot men de soldaten met bamboespuiten, gevuld uit petroleum-blikken met lombokwater, opdat de soldaten niet meer zouden kunnen zien. Deze bewerking noemden de soldaten: ‘Oog-injecties ontvangen.’ 1897.

Sloebers, vijandelijke Atjehers, *Van Dale* zegt: Zuid-Nederl. schurk, schelm, gewestelijk.

Djahat, idem

Een Bokser, een Chinees. 1897.

Rieuë, munt ter waarde van f1,20 (Atjeh), ook wel f1,05.

Een pilaardollar, idem (Spaanse dollar) omdat op een der zijden de zuilen van Hercules, staan afgebeeld (Van Dale).

Een tjom, een heuvel.

Het Duivelsgat, engte tussen Lam-Prek en Lam-Tjom bij Glé-Jeung (14-15 Mei 1897), omdat het nooit zonder verliezen gepasseerd kon worden. 1897. Atjeh.

Spruitje, uitstekend terreingedeelte.

Waterpiano, trekharmonika.

Griepen, kankeren.

Zijn Stamboeknummer opnemen, wanneer een soldatenhond een gladakker (straathond) besnuffelt. Daarna merkt de soldatenhond, dat er een indringer in het kampement is; hij heft een gehuil aan, waarop alle soldatenhonden met sprongen verschijnen en den indringer verwoed te lijf gaan. Deze verwijdert zich dan huilend en jankend.

Geef de lamp eens een opdonder, hiermede geeft men te kennen, dat de verteller een onwaarschijnlijk verhaal opdist.

Kee, scheldnaam voor ‘Chinees’.

Buikje, scheldnaam voor: burgers, vooral voor hooggeplaatste civiele ambtenaren.

Een politiek, idem.

Hij had in de mars ingebracht, hij had iets ten eigen bate verkocht.

Zakdoek voor de neus, handeling van de meisjes, om hun minachting voor militairen te kennen te geven. 1870.

De Gorkumse torentjes, de 2 torentjes, gebouwd op de flanken van het wachtlokaal van het bivak Tangsé (Atjeh) door Luit. van Arkel, commandant van dat bivak. v. Arkel was geboortig uit Gorkum. 1890.

Iemand op post zetten, iemand er tussen nemen.

De koperen ploert, de zon.

Anak kolong, een soldatenkind, dat in het kampement is geboren onder de slaaptafel (kolong) 1900.

Hij heeft luizen, iemand, die je in de gaten moet houden. 1900. Wellicht een afkorting van: 'Hij heeft luizen onder zijn staart' = hij is niet te vertrouwen, *Woordenboek VIII*, II, kolom 3258? een variant van: 'hij heeft pieten' = hij is niet te vertrouwen, hij doet zich anders voor dan hij is, *Woordenboek*, XII, I, kolom 1582, Piet IV.? Luizen dragen ook wel de naam 'pieten'.

Zwik in de kolonne, als er geld in de compie. is om plezier te maken. 1900.

Een vrouw met dunne hakkepezen, dat was zgn. het kenmerk, dat ze goed sajoer kon koken! 1900.

Moentji kerri, een koppelaarster. 1900.

Schrijverspersoneel, eenden, die achter elkaar lopen, worden vergeleken bij klerken, die naar hun kantoor gaan en achter elkaar lopen. 1900.

Klootzakken, ergens om dobbelen of om raden. 1900.

Snaar, huishoudster in de Indische betekenis. 1900.

Aan zijn stutten trekken, deserteren, weglopen.

Zijn rechterschouder voorbrengen, smoezen; in het oog willen lopen.

Volle pannen, veel geld beschikbaar hebben in de cantine. 1900.

Kobus (Atjeh), Een ezel voor de batterijen van de bergart. 1897.

Smeerproppenrats, dat is iets buitengewoon lekkers. 'Ik lust er wel... van'. 1900.

Dat is Hammenzakkenrats, dat is niet veel bijzonders. 1900.

De Geumpeni, (Atjehs) De kompanie, het leger.

Mata-mata. (Atjeh) Bestuursspionnen. 1897.

Rakans, volgelingen. 1897.

Thuisbrengen, (Atjeh) Het volgen door den vijand bij de mars der troepen van het operatieterrein terug naar de benteng of post. Dan vielen er vaak nog meer soldaten dan in het eigenlijke gevecht. 1897.

Verraier, naam voor een Atjeh. gids of spion. 1897.

Met den kain omhoog, het op de vlucht slaan van den vijand met zware verliezen. 1897.

De blauwe leugen, de in blauw gehectografeerde Atjeh-rapporten

omstreeks 1897, omdat ze ‘snorkende’ en veelal leugenachtige berichten bevatten der opperste Atjeh-leiding.

Er van ondren gaan, er van door gaan; er tussen uitgaan.

Iemand over zijn pis jagen, iemand helemaal van streek brengen (Vermoedelijk een marine-uitdrukking).

Op zijn borst rammen, ‘Sta niet zo op je borst te rammen’, d.w.z. Sta niet zo zonder bepaalde reden op te scheppen, niet zo dik te doen.

De melk is goed!, in 1904 veel gehoord te Koeta Radja van de Klingalese melkverkopers. Deze aanprijzing was tweeledig: de melk was goed, maar: men kon ook bij hen geld opnemen tegen een behoorlijke (woeker)rente.

Ringgit-boeroeng, een Straits-dollar, die in Atjeh als gangbare munt gold. Waarde? 1900.

Spaansche mat, *Woordenboek*, XIV, kolom 2553, meent: vloerbedekking. Haalt zelfs een Indische bron aan: v. Rees, *Toontje Poland*. Deze betekenis is niet juist. Sp. mat = bekend zilveren geldstuk, tot ver in de 19e eeuw in verschillende delen van Indië in omloop. Vide: J.J.M. van Dam in *Onze Taaltuin*, Maart 1940, p. 372.

Op zijn laatste bajonetten lopen, op zijn laatste benen lopen. 1897.

Ieder dekt zich op zijn voorman, ieder zorgt voor zichzelf en verantwoordt zichzelf. 1900.

Vlees op blok; kontje klap, een spel, waarbij men voorover ging staan en een van de omstanders je een klap op je achterste toebrengt. Je diende dan den dader aan te wijzen en bij juist raden moest deze je plaats gaan innemen. 1900.

Geitenneuker, scheldnaam voor: Britsch-Indiër. 1900.

Snikkel, scheldnaam voor: Jood.

Hij is afgevuurd, hij heeft afgedaan; hij heeft hier niets meer te vertellen. 1900. *Woordenboek* en Van Dale noemen het ‘gemeenzame taal’.

Hij is bestemd voor kapitein Jas, hij zal wel dood gaan; hij zal het niet lang meer maken (Kapitein Jas zie F. de Haan. Oud Batavia, p. 308.

Nutteren, verdwaald raken in de rimboe, zoals overkwam in Augustus 1911 aan de infanteriebrigade onder commando van den onderluit. Nutters. Hij vertrok uit het bivak Meureudoe (Atjeh)

naar Pameuë, verdwaalde en zwierf 40 dagen in de wildernis rond, waarvan 21 dagen zonder voedsel. Zie *Orgaan N.I. Off. ver.* 1925 en 1937).

Zich gedekt houden, zich verdekt opstellen, zich verbergen, zowel in goede als in kwade zin; zich aan iets onttrekken, waardoor anderen iets moeten verrichten. 1900.

Kurketrekker, scheldnaam voor: doekoen.

Hij heeft tachtig van me, hij moet niets van me hebben.

Een gezouten Jan, een echte sabreur. Het *Woordenboek*, XIV, kolom 2260 noemt wel 'gezouten schoonheid'.

Een haagse verschoning, zich bij opkomende jeuk tegen een muur schurken.

Rimboe, bivak in de binnenlanden (Atjeh).

Thuis brengen, in 1905 op Atjeh gebruikte term voor het aantal doden, dat een patrouille of expeditie bij den vijand had gemaakt. 'Men bracht...kwaadwilligen thuis'.

Gouvernementskast, een publiek huis, dat viel onder een reglement van het Gewestelijk Bestuur. 1900.

Njai, huishoudster, in de Indische betekenis.

Klaar om te zeilen, te Hardewijk gebruikt als men door den sergeant-majoor van de lijst der rekruten werd geschrap, omdat men geschikt was voor het eerstvolgende transport naar Indië. 1845.

Marodeurs, vijanden. Naam voor goed georganiseerde stijdbare benden Atjehers tijdens het civielbestuur van A. Pruys van der Hoeven. 1881.

Een beet van een kaaiman hebben, haarpijn hebben na een fuif. 1900.

De Köhlerboom, boom voor de Grote Mesdjid te Koeta Radja, waar generaal Köhler 14 April 1873 stierf. In 1936 bestond deze boom nog.

De van Heutszboom, boom bij de kloof van Tangsé, waar v.H. op blote voeten rustte in Augustus 1898, omdat hij onderweg zijn schoenen had verloren.

De van Daalenboom, boom, waaronder v.D. op 16 Febr. 1904 te Laoet Tawar in het Gajoeland de hoofden der bevolking ontving. Boom nu verdwenen, daar thans een monumentje.

Vasthouden, gebruiken. 'Mag ik dat stuk zeep eens vasthouden'.

De watermars, daar het signaal voor ‘oorlam’ gelijk was aan het begin van het Wilhelmus (zie Droge Oorlam) voerde van Heutz als Colonne-comt. een signaal in voor borrelslikken, dat de soldaten betitelden met de naam van Watermars.

Jij exerceert als een dansmeester, (artillerie) ‘Jij exerceert slecht’, nl. als een dansmeester. Dat is een paard, dat met de voorbenen naar binnen zwaait.

Jij moet niet over de strengen slaan, ‘jij moet geen gekke dingen doen; jij moet niet je boekje te buiten gaan.’ (Art) Bij dit wapen moeten de paarden tussen de strengen blijven; slaat een paard over de strengen, dan kan het niet goed vooruitkomen.

Je moet nageven, (art) ‘Je moet meegaande worden’. net als een paard, dat nageeft, dat goed in de hand is.

Die heeft een behoorlijke broekzwaarte, ‘die is behoorlijk dik’. Hier heeft men spottend een vergelijking gemaakt tussen ‘de broekzwaarte van een kanon’ en ‘de dikke derrière van een persoon’. (Broekzwaarte van een kanon moet uitgebalanceerd zijn op de tappen) (Artillerie) Zie Landolt, p. 287.

Hij is in de verkeerde galop, (art.) Hij is tegen de draad in. (Men heeft de linkse en de rechtergalop bij de paarden).

Hij is zijn eigen grootvader, dit zegt men van een jongen kerel, die erg deftig en oud doet.

Die vent zegt tegen zichzelf ‘U’, idem.

Hij is van de bedplank, iemand, die geboren wordt precies 9 maanden na de trouwdag van zijn ouders.

Hij draagt zijn staart in het hoogste gat, hij loopt fier, met de kop omhoog. (Art.) Paarden, die men fier wil laten lopen, strooit men in het hoogste der twee gaten, gember. Daardoor gaat de staart mooi rechtop staan.

Pas op dat het niet onder de infanterie komt, (art.) Het raakt weg en je krijgt iets niet meer terug.

Zij is goed gebroekt, (art.) gezegd van een vrouw, die net als een paard ‘een goede achterhand’ heeft d.w.z. van achter breed gebouwd is. Rubensfiguur.

Kampong dièm, (Mal: dièm = stil) Het Kerkhof.

Hij krijgt een haal over de zak, (art.) hij krijgt op zijn donder.

Hij krijgt een pitoe, idem.

Hengs op de plaats rus, (art.) Ruin.

Bullen, burgers.

Snotneuzen, kaartspel bij de soldaten in Lam Koenjit (Atjeh) in 1896.

Rondos, de achtergebleven vrouwen van de op excursie zijnde militairen 1898.

Vishaakje, iets onaangenaams.

Bajonet. In de uitdrukking, waarin het woord wordt gebruikt hebben we het geval van ‘pars pro toto’. De bajonet wordt genoemd, terwijl het gehele geweer, waarop de bajonet bevestigd is, wordt bedoeld. ‘Twee dagen later keerden, met achterlating van 42 *bajonetten* te Kaoniki, de troepen, politiedienaren en 50 gevangenen naar Pariti terug’.

‘Een detachement bestaande uit 41 bajonetten van de landmacht’.

Zo sterk is bij den militair de gedachte van ‘soldaat’, op de voorgrond geschoven, dat tegelijkertijd ‘personificatie’ optreedt. Men komt dan tot deze uitingen: ‘Gedekt door 24 bajonetten werden daarop de sampans tot voorbij Paoeh gebracht’. ‘Tegen 10 uur des avonds gingen wij alzoo met 60 bajonetten in de grootste stilte op marsch’.

dag. In deze taalkring komt de uitdrukking geregeld voor: ‘Morgen uitrukken met 4 dagen bij den man’. Men bedoelt daarmee, dat iedere uitrukkende patrouille minstens voor 4 dagen vivres bij den man moet meenemen. Deze uitdrukking ligt zelfs schriftelijk vast in de Commandements-Order no. 54. dd. Koeta-Radja 8 Juni 1905 (Algemeene Instructie voor Commandanten van Colonne en Patrouilles) van den Civiel- en Militair Gouverneur G.C.E. van Daalen: ‘Verpleging: Bij den afmarsch drie dagen bij den man’.

brave. Als adjectief betekent het in den regel: ‘rechtschapen, deugdzaam, plichtsgetrouw’, maar in het Indische leger heeft het meestal de gevoelswaarde van ‘dapper’. Hierin menen wij nog een overblijfsel te vinden van de Franse betekenis, daterend uit de tijd, dat Frans een belangrijke plaats innam als taal van het Indisch leger.

Het woord wordt zeer vaak gebruikt: ‘Hij was een braaf soldaat’; ‘Hij was een brave kapitein’. In de mening, dat het woord ‘dapper’ betekende, worden wij versterkt door de Dagorder van den Com-

mandant van het Leger dd. 13 Juli 1887. no. 12, waarin deze Luitenant-Generaal mededeling doet van het K.B. waarbij hem het bevel over het Indisch leger werd toevertrouwd en waarin de volgende slotzin staat: ‘Werkt krachtig en eendrachtig samen, tot handhaving van den alouden roem tot bevordering van de welbegrepen belangen van het *brave* Indisch leger’.

Constructie-winkel. Het woord ‘winkel’ in de beteekenis van ‘bedrijfwerkplaats’ komt men niet vaak meer tegen. Daarom doet het zeer ouderwets aan het nog te vinden in 1908 in het ‘Reglement voor den Artillerie constructie-winkel’. In dat reglement spreekt art. 3 ook nog van: ‘... ten overstaan van een officier van den Winkel, daartoe door den Directeur aan te wijzen’.

half koper-half zilver. Deze uitdrukking komen wij bij de uitbetaling van de gelden geregeld tegen. Men bedoelde daarmee: uitbetaling der gelden voor de helft in koperen duiten en voor de andere helft in zilver en recepissen.

Een geval van zgn. *tautologische samenstelling* treffen we aan in *tikarmatje*. Het officiële woord is: legmatje. dat in het Mal. *tikar* heet.

Conclusies:

1. Het Ned.-Indische leger was gedurende de 19e eeuw een vreemdelingen-legioen, waarin het aantal Franssprekenden zeer groot was, zodat de Franse taal een grote invloed had op de woordenschat der militairen en op de taal der Reglementen en Voorschriften.
2. Het merendeel der Hollanders was beroepssoldaat geweest in het Hollandse leger en bracht veel woorden uit dat leger mede. Een overheersend dialect is, bij de stand der tegenwoordige onderzoekingen, niet aan te wijzen. Wel kwamen veel soldaten van ‘onder de Moerdijk’.
3. Men vindt veel Bargoens en naar analogie daarvan gevormde woorden, terwijl ‘zuiver’ Hollandse woorden een speciale betekenis hebben.
4. Ook treffen we woorden aan uit de Zeemanstaal.
5. Groot was de invloed der Indonesische talen.
6. Veel woorden zijn verdwenen.

Hoofdstuk IV.

Taal en stijl.

Le langage est éminemment un fait social. Meillet.

De taal als sociale uitingsvorm van den soldaat in de 19e eeuw, is moeilijk te achterhalen. Gezien het groot aantal vreemdelingen in de eerste 75 jaar dier eeuw, lijkt het ons, dat men in de tangsi kwam tot een soort Nederlands, berustend op een sociaal eenheidsgevoel met een wisselwerking bepaald door sociaal psychische factoren. Het was een soort *koinè*, waar de gedwongen eenheid van bivak, post, tangsi, benteng, cantine, wel toe moest leiden, wilde men ook buiten dienst niet als eenlingen naast elkaar leven. Dit soort Nederlandse taal zal ten slotte zeer eenvormig en eenvoudig zijn geweest met een substraat, een rythme, met een klankeffensie en een toonmelodie door den hoorder dadelijk begrepen. De verklanking van de gemoedsstemmingen, wat de taal toch in het algemeen is, zal hier meer door de 'Begleitgeföhle', zoals Erdman zegt, dan door de juiste en nauwkeurige formulering hebben plaatsgehad. De hoorder stond receptief tegenover den spreker. Bréal formuleert het aldus: 'Il est dans la même situation: sa pensée suit, accompagne ou précède la pensée de son interlocuteur. (Vide Victor Egger, *La Parole intérieure*). Il parle intérieurement en même temps que nous: il n'est donc pas plus exposé que nous à se laisser troubler par des significations collatérales qui dorment au plus profond de son esprit'¹⁾.

In een zo sterk geconcentreerde groep als de militaire in deze tijd, werkt de macht van de traditie veel sterker dan die in andere taalkringen. Dat bleek al bij de Romeinen en de Grieken, waar de soldatentaal meest legerkamp-taal is geweest en waar de integratiewet, net als bij de Indische soldatentaal veel sterker heeft gewerkt dan de wet der differentiatie. In de oorlog 1914-1918 ontwikkelde zich in Europa een bepaalde loopgraaventaal. De invloed van de soldatentaal op de algemene taal in Indië is practisch van geen betekenis. Wat Bauche beweert²⁾: 'Enfin l'armée est par

1) BRÉAL, *Essai de sémantique*, 7e édition, 1897 p. 146.

2) HENRI BAUCHE, *Le langage populaire*. Payot, Paris, 1928, p. 174.

excellence le lieu de contact du français bourgeois et du français populaire, et c'est surtout par là que le langage populaire passe dans la bourgeoisie' moge voor de Franse militie gelden, voor het Indische leger gaat deze uitspraak zeker niet op, ook al hebben wij tegenwoordig in Indië de militieplicht.

Bij het Hoofdstuk over de Woordenschat wezen wij op de Franse invloed en we meenden ook invloed van Zuid-Nederland te kunnen constateren, maar die van bepaalde dialecten op de taal kunnen wij niet aanwijzen.

Schriftelijke uitingen van gesprekken met vreemdelingen-militairen zijn zeldzaam en al moge het onderstaande gechargeerd zijn, het geeft toch een kijk op de wijze van conversatie uit het jaar 1849, waarvan een later gepensionneerd Hoofdofficier ons een staaltje geeft. Hij kwam als jong 2e luit. bij het 1e bat. te Mr. Cornelis en trof daar een 1e luit. de Mellet, 40 jaar en Zwitser van geboorte. Die voerde het volgende gesprek met hem: 'Jij voor jou benne die lieutenant pas kom uit die Ollande, n'est ce pas? Ikke 'oor zeg jij officier de l'académie; knaap, knape, ça va sans dire, maar jij nog nie geruik die soldaat, c'est le principal. Ik jou leer daat, ook de détaille van de dienste, diantre. Mare, ka zit en jij drinke eene bittère'.

Daar het nog wat vroeg in den morgen was, bedankte de jonge 2e luit. (zo uit Holland), maar beval zich ten zeerste aan in de kameraadschap van den oudere, belovende diens lessen ter harte te nemen. 'Très bien jeune homme, jij hebbe eene koede bakkes, het zulle wel kaan, mais le diable m'emporte! Ikke die Ollans niet koet kaan leer, ikke twaalve jare in die lande en spreke die tale als eene monjette. Sacrebleu! die woort blijve mij steek in die keele. Mais mon chère, ça ne vas pas ainsi, parlons français, un officier de l'académie doit parler toutes les langues, nom d'un nom'.

Zoals wij reeds boven zeiden, gebruikte (en gebruikt nog) de fuselier zeer graag woorden en uitdrukkingen ontleend aan de Inheemse talen, vooral het Maleis. Een boekje als dat van Rouveroy van Nieuwaal *Het Maleisch in de kazerne* (1891) bevat maar een klein gedeelte van wat er aan Maleis in de tangsi door den Europeaan werd gesproken. Uitdrukkingen als *Djangan takoet*, *compenie banjak bras* zal men er niet vinden. (Mal: Heb geen vrees, de compenie heeft veel rijst. Men wilde er mee zeggen:

‘Maak je geen zorgen, alles komt terecht’). Een mengelmoes van Nederlands en Maleis leende zich naar het schijnt bijzonder voor het maken van woordspelingen en grappige woordveranderingen, waarin de fuselier van huis uit een bolleboos is. Zijn onverwoestbare humor komt daarin sterk tot uiting. Hier is ook het terrein van de *volksetymologie*. Men moet die ‘betrappen’ en ogenblikkelijk vastleggen. Omdat zulks nooit is gebeurd, moet er ontzettend veel verloren zijn gegaan. Zo betekent: ‘een mondje betis’: een huishoudster, die niet op haar mondje is gevallen (Mal.: *betis*, ‘scherp’). Het woord ‘mondje’ is een woordspeling met het Mal. *moentji*, dat ‘huishoudster’ betekent, nl. in de Indische betekenis van: vrouw, waarmee men samenleeft.

Als er door de Intendance ‘Watje, watje’ werd verstrekt, was Jan niet zo erg te spreken. De menage van Javaanse compieën verstrekt wel eens bij het ontbijt een kleefrijst met rode suiker, *wadjik* geheten. Het wordt in blik als ontbijt verstrekt bij expedities, excursies en meerdaagse oefeningen. Jan maakt er van: ‘Watje, watje’.

Een eenvoudige ‘veldtelefoon’ heet bij hem: ‘een lultalie’, terwijl wij in dit verband niet kunnen nalaten een 20ste-eeuwse uitdrukking hier in te lassen, om haar karakteristiek ‘een draagbaar radiotoestel’ noemt hij zeer typisch: ‘een kast voor het gelul in de ruimte’!

Eigenaardig is de uitdrukking: ‘Daar zit een strotje gattji bij elkaar’. ‘Strotje’ is een hulptelwoord, dat betekent: een hoop. Het ‘gattji’ is afgeleid van het Mal. *gadji* ‘tractement, soldy’. De bovengenoemde uitdrukking bezigt Jan, als hij Hoofdofficieren bij elkaar ziet zitten. Hij wil dan zeggen: Daar zitten gouden kragen bijeen, die samen een hoop tractement verdienen.

Een ‘hari katje’ betekent: tractementdag (Mal. *hari gadji*). Woordspelingen vinden wij bijv.:

‘Hij heeft last van witte mieren’ (hij heeft het delirium).

‘Hij heeft een lieremannetje’ (hij heeft het delirium).

‘Het korps verdriettroepen’ (het corps genie-troepen).

‘Rijs in een mandje’ (voor: rijst in een mandje. Mal. *ketoepat* of *koepat*. Dit is rijst, in kleine, ongeveer een vierkanten decimeter grote en 5 à 6 cm dikke, van gevlochten, jonge klapperbladeren gevormde zakjes, gaargekookt).

‘Thee in de pot doen’ (een pruim tabak nemen).

‘Een volksspijsblik’ (een granaat, die de vorm heeft van een blik ‘volkspijs’, zie aldaar).

‘Hij is met zijn smoel in een vat kopspijkers gedonderd’ (een collega, die pokdalig is).

‘We kamefleren de boter’ (Bij gebrek aan soldaten, worden bij legeroefeningen troepenonderdelen, door middel van rode of blauwe vlaggen ‘gecamoufleerd’. Tijdens een rust bij een meerdaagse oefening zag een Compiescommandant zijn Jannen hun ontbijt nuttigen, bestaande uit een homp brood in tweeën gesneden. Elke homp was voorzien van een lucifersstokje met een vlaggetje van gekleurd papier. Op de vraag van den Comp. com. t. wat dat beduiden moest, kreeg hij ten antwoord: ‘We kamefleren de boter!’

In het jaar 1855 heeft er bestaan een boek, dat wij nergens hebben kunnen ontdekken, getiteld: Spoelstra, *Militaire welsprekendheid of Kunst om op den soldaat te werken*. Prijs f5,50. Dit hadden wij gaarne willen raadplegen, niet om te zien, hoe men zich de opleiding dacht tot een Demosthenes, een Cicero, een Pericles of een Aristides, maar of men het ook nodig vond te zorgen voor een Prooimion, Diegesis, Probatio enz. enz. Wij vermoeden van niet, maar zouden wel gaarne geweten hebben, welke ‘toon’ men meende te moeten aanraden ‘om op den soldaat te werken’.

Invloed van de taal der intendance en de administratie op de taal van den soldaat. De soldaat heeft een afschuw voor alles wat zweemt naar administratie of paperassen. Hij neemt sommige uitdrukkingen uit die taal over uit een soort spot met de gewichtigheid van personen, die in de administratie thuis zijn, want in den regel is de soldaat op onaangename wijze bij die administratie betrokken. Meestal kost het hem geld. Het zijn ook gewoonlijk bepaalde gevallen, waarin hij betrokken wordt. Zo drongen in de soldatentaal in engere zin door: Kettingen *tot* stalhalsters; patroonhulzen *tot* achterlaadgeweren; drilklos *tot* drilboor; knoppen *tot* zaagmesses, waar de gebruikelijke vorm zou zijn: ‘voor’, dus: knoppen *voor* zaagmesses.

Men treft ook aan de voortdurende *plaatsing van het bijvoegl. naamwoord achter het zelfst. naamwoord*:

een tunique, katoenen; twee pantalons, blaauwe; paardendekens, witte; twee paren schoenen, inlandsche.

Zelfs in ernstige gevallen ontleende hij aan de taal der administratie. Zo sprak men na een overval door een vijandelijke bende: 'We hebben de kwaadwilligen doorgeslagen en gearafeerd'. Het is voldoende bekend, dat, wanneer in de milit. administratie een woord wordt 'doorgeslagen' (wordt doorgestreept), de verbeteraar naast het verbeterde woord zijn 'Paraaf' moet zetten. De soldaat mengt nu hier de twee betekenissen van doorslaan (een dodelijke houw toebrengen) en doorslaan (verbeteren). De paraaf diende tevens om te laten zien 'wie' de neerlegger was.

De militaire administratie sprak steeds van 'opbewaren'. Bijv. 'De lederwerken worden bij de magazijnen van oorlog opbewaard'. (Wellicht contaminatie van 'opleggen' en 'bewaren'?) 'Het oliefleschje behoort niet op de rustkamers te worden opbewaard, maar in handen van den man te zijn'.

Wij vinden ook voortdurend het werkwoord 'competeeren': 'Het mij competerende', 'Den man competeert', waar de soldaat uit zich zelf wel gezegd zou hebben: 'Het mij toekomstige', 'Waar ik recht op heb'. Nu gebruikt hij ook het 'vreemde' woord, wetende in zijn kring en door zijn meerderen begrepen te worden.

De Indische soldatentaal was r u w, vol van gemene en liederlijke woorden.... net als de Hollandse soldatentaal. 'De krachttermen' - aldus van Ginneken over de Hollandse soldatentaal - 'werden veelal in vloeken, de grappen en moppen maar al te vaak in kringen van verdacht allooi en de oorspronkelijke zinnen niet zelden in obscene toespelingen gezocht en gevonden'. (*Handboek*, II, p. 444). Daarmede constateert van Ginneken niets anders dan dat de soldaat een kind was van zijn tijd. Brugmans zegt in zijn reeds eerder genoemd uitstekend werk over de 19e eeuw: 'Een meer onschuldige eigenschap van den arbeider uit dien tijd - zij ligt trouwens in het volkskarakter - was de ruwheid van zijn taal en de voorliefde, waarmede gemeene liedjes in de werkplaats werden gezongen' (t.a.p. p. 178).

Wanneer we de litteratuur nagaan, verloochent de fuselier zijn Groot-Nederlandse afkomst dus niet. Wij hebben gehad in de Middeleeuwen 'de boerden, bruisend van levenslol, in drastische vormen gierend van zinnenlust, schaterend over de misère, waartoe die altijd werkende blinde aandrift het mensdom brengen kan, ze voeren ons in de kroegen en boerenhuizen onder het ruwe

onontwikkelde volk meestal'¹⁾. En als we in Holland zelfs in de vrome 17e eeuw vinden 'velerlei andere uitingen van sterke, ternauwernood of in het geheel niet bedwongen zinnelijkheid en vleeschelijkheid'²⁾ laat men dan niet te gauw stenen werpen naar soldaten, los van de remmen, die in het oude land niet te best meer werkten en, naar het schijnt, heden ten dage niet voldoende zijn vastgezet. Wij verwijzen naar fabriekstoestanden in het beroemde plaatsje Oss, waaromtrent een onverdacht getuige als het R.K. Dagblad 'De Tijd'³⁾ een tipje van de sluier oplicht. Wij willen hier de soldatenhumor niet nader vermelden, doch alleen zeggen, dat er zeer plastische, zeer karakteristieke en zeer interessante woordspelingen betreffende de sexuele zeden en gewoonten onder zijn.

Wij komen thans tot de schriftelijke uitingen van den militair, waarbij wij aandacht zullen schenken aan *g r a m m a t i c a e n s y n t a x i s*. 'Schrijven is heel iets anders dan spreken', heeft Albert Verwey ergens geschreven en ik geloof, dat de soldaat van het Indisch leger in de 19e eeuw het Verwey volmondig zal hebben toegegeven. Schriftelijke uitingen van den soldaat sadja hebben wij feitelijk niet, omdat die zich uitsluitend bepaald zullen hebben tot het zeldzame geval, dat hij een brief aan een familielid in Holland moest schrijven. Behalve veel hoofdbrekens zal het hem nog een geweldige som geld gekost hebben. In 1859 bijv. moest hij voor een brief uit Nederland per scheepsgelegenheid 60 en per landmail 90 cent betalen, terwijl een brief van Soerabaia naar Batavia hem 95 duiten kostte. Als men per dag 20 cent soldy ontvangt, begrijpt een ieder, dat een soldaat in die tijd niet overstelpt geweest zal zijn met correspondentie. Ook in later tijd was het brievenport voor den soldaat te hoog. En als we bij hoge uitzondering nog oude brieven vinden, is het de vraag, of de afzender die zelf geschreven heeft. Daar had de soldaat in den regel nog veel hulp bij. Evenals schrijvers van naam kenden ook soldaten uit die tijd 'le travail du style'.

Het kader had het meest te maken met de 'dienstrappen' en daaruit is, voorzover die oude geschriften nog ergens aanwezig

1) Dr. J. PRINSEN, *Handboek tot de Nederl. letterk. geschiedenis*, 1e dr., p. 86.

2) KALFF, *Gesch. der Nederl. Letterk.*, IV, p. 19.

3) *De tijd*, Vrijdag 1 April 1938. Avondblad, bld. 1.

zijn, niet veel op te maken. Het persoonlijk element ontbreekt er in den regel aan. Patrouillerapporten waren vóór zij naar de hogere chefs gezonden werden zó geschaafd en gelikt, dat er van originaliteit niet veel overbleef en het dienstkeurslijf prachtig glad was. Maar wij zijn in de gelegenheid toch nog een staal te geven van een paar originele rapporten uit het jaar 1837, waarbij een officier werd gestraft door zijn Bataillonskommandant. Niet alleen om de taal, maar ook om een blik in de zeden van die tijd, is dit uittreksel uit een strafregister van een Luitenant merkwaardig.

30 Mei 1837, straft de Majoor E., Bataillonskommandant, met 14 dagen provoost zonder acces, uit gebrek aan localiteit in zijn huis te houden den Luitenant C., om de volgende reden: (Wij nemen letterlijk over) ‘Luitenant C. namentlijk zoude des avonds tussen 9 en 10 uur aan de wacht gekomen zijn om zijne ronde te doen, gevraagd hebben aan den sergeant der wacht, welke straf was opgelegd aan den flankeur D. welke geantwoord zoude hebben consignement; waarop de Luitenant zoude gezegd hebben “de kerel moest met een schoen met spijkers hebben” vervolgens hardop gevraagd hebben: Wie heeft een paar Europeesche schoenen met spijkers, ik geef er een paar nieuwe laarzen voor waarop hij flankeur H. zoude geantwoord hebben: Ik Luitenant waarop Luitenant C. uitgevallen was, zwijg gij landsdief, dienstdief, jou europeesche hond enz. kleed je nakend uit, kom aan de Calie; ik zal mij ook nakend uit trekken en jou verzuipen etc. etc. Bij onderzoek is gebleken, de flankeur de waarheid gezegd had mijnheer C. meer dan half door de wind moet zijn geweest’.

Uit het strafregister van den 2den Luitenant B. merken wij, dat hij op 8 April 1837 door Majoor G. is gestraft met 14 dagen eenvoudig arrest met de volgende strafmutatie:

‘Gisteren morgen onderhield ik den 2e Luiten. B. over zijne onzindelijke kleeding (malproprieteit), daarna zie ik hem op de theorie blakende van gezondheid, middags is het exerceren, de Luitenant mankeert ik vraag naar de rede, mijnheer heeft zich het hoofd laten kaal scheren, de dirigerend officier van gezondheid weet er geen woord van ik zijn Bataillonschef hoor met slag en en stoot, en hij doet dat op een ogenblik zijn kapitein kwartierziek is, zijn 1e Luitenant in arrest zit geen dienst doet, hij en 2e Luit. O. de twee eenigste dienstdoende officieren, zijn in de flankkompagnie.

Hiervan rapport gemaakt aan Militair Departement’.

Wanneer Hoofdofficieren uit die tijd een dergelijke stijl demonstreerden, begrijpt men wel, hoe het met de stijl van de minderen was gesteld. Op het boekje van J.C.J. Kempees, *Pen en Zwaard* (Handleiding voor onder-officieren in het vervaardigen van rapporten en brieven over militaire onderwerpen. 1849) veel vruchten heeft afgeworpen, kunnen wij niet beoordelen. Het bevat wel enige behartenswaardige algemeene regels voor den stijl - ‘de stijl zij eenvoudig, goedgeordend, kort en duidelijk, waardig, ernstig, krachtig, bescheiden, beleefd’ - maar het bevat het meest voorbeelden voor het samenstellen van dienstrapporten, vooral veldwachtrapporten en voorschriften, die men later in het Velddienstvoorschrift kon aantreffen. Wij geloven, dat de rapportenmaker zich liefst zo dicht mogelijk bij de taal van *Pen en Zwaard* zal gehouden hebben, uit zekerheid behoorlijk Hollands te schrijven. Dit moet vooral gegolden hebben voor het grote contingent vreemdelingen in het leger. Maar de originele schrifturen zijn vernietigd, zodat we daarvan niets meer weten.

Andere schriftelijke uitingen vinden we in de schetsen uit het militaire leven in Indië, waarin ‘minderen’ sprekend worden opgevoerd. Ook daar hebben wij veel moeilijkheden. Vooreerst schreef de soldaat zelfs nooit dergelijke schetsen. Ze zijn bijna uitsluitend afkomstig van officieren, in den regel gepensioneerde. Deze boekjes hadden een beperkte oplaag, omdat het publiek in het algemeen en in Holland zeer in het bijzonder de waarde dier verhalen niet kon bepalen en ze te bloederig vond. Door de beperkte oplaag zijn ze thans antiquarisch haast niet te vinden, in bibliotheken treft men ze zelden aan. De verhalen in tijdschriften over ‘tempo doeloe’ zijn te netjes, te opzettelijk pasklaar gemaakt voor de smaak van het publiek.

Naar onze mening zijn de enigst waardeerbare, die niet gechargeerd zijn, de ‘Cantinevertellingen’ door Leo Lezer, uitgave van hemzelf te Bandoeng. Lezer is als vrijwilliger naar Indië gekomen en geeft de cantinesfeer zeer goed weer (1915).

Opvallend groot is in de militaire geschriften, het aantal gevallen van *foutieve inversie* na ‘en’ bij de samentrekking van zinnen. In de Nederlandse bewerking van Prof. Jespersen's boekje: *Sprogets Udvikling og Opstaen*, 1926, door Prof. Logeman, p. 180 beweert

Jespersen, dat deze inversie een eigenaardigheid is van de damesstijl en de stijl van den zakenman. Ook Prof. Overdiep (*Moderne Nederlandsche Grammatica*, 1e dr., 1928, p. 215)¹⁾ schuift het op ‘sommige kringen (ouderwetsche dameskostscholen, de handelswereld)’, maar Indische militairen frequenteren in den regel deze kringen niet. Vindt deze fout niet ergens anders haar oorsprong? Merkwaardig is het, dat deze fout juist voorkomt bij personen, die niet gewend zijn de pen te hanteren.

Daar een opzettelijke studie over de taal der 19e eeuw ontbreekt (zie de verzuchtingen van De Vooy in de Aantekeningen van zijn *Geschiedenis van de Nederlandse Taal*) is het voor ons thans nog ondoenlijk onze gegevens te toetsen aan de conclusies, waartoe een dergelijk werk geleid zou hebben. Wij geven daarom enkele bijzonderheden, die wij hier aantreffen.

Zucht tot het maken van *afkortingen* vinden we in: ‘praal’, i.p.v. korporaal; ‘majoor’, i.p.v. sergeant-majoor. De Hoofdofficiersrang van ‘Majoor’ wordt aangeduid door ‘Groot-Majoor’;

‘luit’, i.p.v. luitenant;

‘de plaatselijke’, i.p.v. Plaatselijk Militair Commandant;

‘de berg’, i.p.v. de bergartillerie.

Een geval van syntaktische associatie vinden we in ‘het Ridder’. In militaire kringen spreekt men altijd van: ‘Hij haalde h e t Ridder bij Lambaroe’. Men bedoelt daarmee. ‘Hij haalde het Ridderkruis der Militaire Willems Orde’. De formulering in *Woordenb.*, XIII, kolom 73 is niet juist. Met ‘het Ridder’ wordt in Indië uitsluitend bedoeld de Militaire Willems Orde. In dit verband wijzen we er op, dat men ook altijd spreekt van: ‘Hij is 3e klasser’, of ‘Hij is 4e klasser’, daarmee bedoelende, dat de betrokkene gerechtigd is tot het dragen der M.W.O. 3e- of 4e-klasse.

Het pronomen ‘ze’ wordt meestal als onbepaald voornaamwoord gebruikt, zonder dat men het feitelijk kan vervangen door ‘men’. Wanneer de militair zegt: ‘Ze moesten jou maar overste maken, jij weet het zo goed’, dan bedoelt hij daarmee zijn militaire overheid, de leiding in het algemeen.

1) Vide eveneens: Dr. G.S. OVERDIEP, *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch*, Zwolle, 1937, p. 509.

Den niet-militairen lezer ontgaat wellicht de belangrijkheid van de taal en stijl der *militaire reglementen*. De invloed daarvan op de taal en stijl der militairen is groter dan men zo oppervlakkig wel meent.

De meest noodzakelyke reglementen moeten door het kader (korporaals, onderofficieren en alle officieren) voor de instructie letterlijk gekend worden. Sommigen leerden ze met de leestekens er bij! De vreemdelingen bepaalden zich in hun woordenkeus bijna uitsluitend tot die taal. Taal en stijl van het reglement ‘de Recrutenschool’ zijn zeer eenvoudig. Ook die van de Compagnies-school. De zinnen zijn kort, buitengewoon duidelijk, bevattelijk. Vreemde woorden, buiten de gangbare soldaten taal, kwamen er niet in voor. Anders is dat bij de reglementen voor de hogere legeraanvoering, zooals de Bataillonschool, de Linieschool. Daar is de zinsconstructie ingewikkelder, de zinnen eisen meer bestudering.

In de Reglementen van 1861 worden de *woordgeslachten* angstvallig in acht genomen. ‘Tusschen de gelederen zal vijf palm afstand zijn, gemeten van de borst der manschappen in het tweede gelid tot aan den rug van hunnen voorman, onverschillig of de soldaat al dan niet den randsel om heeft’.

‘... zoodat onmiddellijk, na de derde beweging van het 4e tempo der lading, het 8ste tempo volgt, en als bewijs van de tweede beweging van het spannen van den haan, de rechterhand met den duim en voorsten vinger achter tegen de heup wordt gebragt’.

Het valt daarom geheel uit de toon in de A.O. van 15 Oct. 1881. no. 47 hardnekkig overal volgehouden te zien: ‘Instructie voor den chef *der* topografische dienst’, terwijl wij wel steeds daarin vinden: de chef van den *Generalen* Staf’.

Het *weglaten van het lidwoord* in de Waarschuwingscommando's is een eigenaardigheid, die begint met het ‘Reglement der Infanterie Compagnieschool van 1886’, terwijl wij die niet aantreffen in de Reglementen van 1871 en 1872. Bijv.:

Waarschuwingscommando: ‘In arm’. Op het Commando: ‘Halt’ wordt het kapmes ‘in hand’ genomen.

In 1896 komt ook nog voor: ‘In arm sabel’, doch daarnaast treffen we aan ‘Op schouder: *t* geweer’.

Maar we lezen ‘Op *de* plaats: Rust’. In hetzelfde jaar vinden we: ‘Ontlaad: *t* Geweer’.

Bij de wijzigingen voor de eerbewijzen in de garnizoensdienst art. 151, laat A.O. 1899. no. 87 ons lezen:

‘De eerbewijzen ... indier voege, dat het in *den* arm nemen en presenteeren van het geweer worden vervangen door het dragen (*in hand* nemen) en presenteeren van de sabel of het kapmes’.

De *spelling* is niet altijd consequent. Wij treffen aan in de A.O. dd. 12 October 1837. no. 9: ‘Kommandant van het *Indiesch* leger’, terwijl de Dag-Order van 8 October 1837. no. 10 vermeldt: ‘een iegelijk van het *Indisch* leger’. Voortaan wordt steeds in de A.O. geschreven ‘*Indisch* leger’.

Waar wij nu schrijven ‘Europeaan’ had men, zoals wij reeds zagen, vroeger ‘Europees’. Tot A.O. van 8 Mei 1845 no. 3 treffen wij als bijv. nwd. aan ‘Europische’. Ik vermoed, dat de schrijfwijze de Indische uitspraak van het woord heeft gevolgd. Met de A.O. 19 July 1845 no. 4 verandert het woord in ‘Europesche’, wat het voortaan blijft.

In 1862 komt voor: *Zaturdag*; in 1887 is het *Zaterdag*.

In 1861 vinden wij: onmiddelijk; eenigzins; de aan weerszijde geplaatste; salueren; randsel; marscheren; tirailieren; kavallerie; kompagnieskolonne; rekrut en directie.

In 1871 en 1872: saluëren; sectie; hoerrah!; marscheren.

In 1879: compagniescommandant; retireerent; marcheeren; cavalerie; hoerah!

In 1871 en 1872 was het nog: kompagnie-school, in 1886 wordt het: compagniesschool.

De Reglementen van 1861 zijn over het algemeen in nieuwe bewoordingen gesteld en hebben in een reeks van jaren gediend. Wij vinden in de artikelen een angstvallig volgehouden verbuiging van de adjectieven. Zo komen voor in de Pelotonsschool van 1861: ‘... al de *even* nommers’; ‘dat de *evene* nommers gedurende den opmarsch van gelederen moeten herstellen’.

‘Bij alle contra-marschen moeten de onevene afdeelingen eener kolonne regts-, en de *evene* linksom maken’.

In het ‘Reglement op de Inwendige dienst de politie en de Krijgstucht van de Infanterie’ van 1862 komen germanismen om de hoek: ‘Ten einde eene uniformiteit in het pakken der ransels

daar te stellen’; ‘het rapport zal *rigtig* bevonden zijnde’; ‘de *presente* sergeanten’.

‘Ieder man zal zich naar de hem voorgeschreven plaats *vervoegen* door den buitensten schouder een weinig *vóór* te brengen...’.

Men spreekt in de regel van ‘plaatsing in *de* Noord van Sumatra’ i.p.v. ‘in *het* Noorden van Sumatra’.

‘Geschiktheid voor *Atjeh-aanvulling*’ wordt geschreven, terwijl bedoeld wordt: ‘geschiktheid voor aanvulling van de troepen in Atjeh’ Voor de militairen was Atjeh vereenzelvigd met: onze troepen in Atjeh. In deze kring kan men spreken van ‘verdichting van betekenis’. Geregeld komt voor het gebruik van de zinsnede: ‘clandestiene vuurwapenen’. Uit het verband zou men afleiden, dat men bedoelde: die clandestien zijn, maar men wilde er mee zeggen: die clandestien *worden* gehouden.

Conclusies:

1. Om elkaar te kunnen verstaan kwamen de militairen tot een soort Hollands, dat meer berustte op ‘aanvoeling’ dan op een juiste formulering der gedachten en juiste woordenkeus.
2. Deze taal was rijk aan ‘volksetymologie’, ‘volkshumor’ en ‘woordspelingen’.
3. Invloed van de taal der intendance en der administratie is aanwijsbaar.
4. De taal was ruw.
5. De zeldzame schriftelijke uitingen geven geen hoog idee van kennis der grammatica, der spelling en van de stijl.

Bijlage A.

Staat van beroepen, uitgeoefend door de in 1868, 1869 en 1870 bij het Ned.-Ind. leger aangekomen Europese militairen.

	1868		1869		1870	
	Nederlanders	Buitenlanders	Nederlanders	Buitenlanders	Nederlanders	Buitenlanders
Aardewerkers	11	1	3	-	2	-
Arbeiders	29	6	15	-	17	1
Apothekers	7	-	3	1	3	1
Acteurs	-	-	2	-	-	-
Bakkers	21	12	19	25	20	18
Banketbakkers	3	-	5	-	-	-
Barbiers en kappers	10	8	9	8	7	4
Blokmakers	-	1	1	-	-	-
Beeldhouwers	-	1	-	1	1	1
Borstelmakers	2	-	3	2	2	2
Bedienden	-	1	2	-	-	-
Bloemisten	4	-	4	1	2	-
Bierbrouwers	2	7	1	9	-	4
Blikslagers	5	2	3	2	2	6
Boekbinders	6	7	7	5	4	2
Boekdrukkers en letterzetter	9	2	10	-	8	-
Bouwkundigen	-	3	-	-	2	1
Bankwerkers	7	2	-	1	3	2
Bleekers	2	-	-	-	1	-
Behangers	9	2	1	1	-	1
Behangselddrukkers	1	-	1	1	-	-
Bergwerkers	-	-	-	2	-	-
Draaiers en kunstdraaiers	3	1	3	2	1	1
Drogisten	-	-	-	1	-	-
Damast- en zijdewerkers	1	1	1	-	-	1
Dozenmakers	-	-	1	-	-	-
Gasfitters	-	-	2	-	1	1

	1868	1868	1869	1869	1870	1870
	Nederlanders	Buitenlanders	Nederlanders	Buitenlanders	Nederlanders	Buitenlanders
Goud- en zilversmeden	3	-	5	1	6	2
Grutters	1	1	-	-	1	-
Glazenmakers	-	-	-	4	1	-
Glasslijpers	1	-	-	-	-	-
Glasblazers	3	1	2	-	-	-
Geweermakers	6	4	8	8	4	9
Graveurs	-	1	1	1	-	1
Gipswerkers	-	2	-	-	-	-
Gymnastici	-	-	1	-	-	-
Handschoenmakers-	-	-	-	1	-	-
Heelkundige	-	-	-	-	-	1
Hoefsmeden	10	1	3	2	1	1
Hoed- en pettenmakers	-	1	2	1	1	3
Horlogemakers	5	4	3	5	-	7
Houtzagers	6	1	-	-	-	2
Hofmeesters	-	-	1	3	-	1
Instrumentmakers	-	-	1	2	-	2
Kantoorbedienden en boekhouders	4	1	2	2	2	3
Kastenmakers	2	3	-	-	-	1
Katoendrukkers	3	-	1	1	-	-
Kleermakers	39	11	43	15	31	29
Klompenmakers	3	-	2	-	-	-
Knopenmakers	-	1	-	-	-	-
Koetsiers en voerlieden	14	2	15	1	-	1
Koks	3	-	-	2	-	1
Koperslagers en metaaldraaiers	8	1	11	1	2	2
Kopergieters	3	-	-	-	1	1
Koperpletters	-	-	1	-	-	-
Kooplieden	2	7	3	6	1	3

	1868	1868	1869	1869	1870	1870
	Nederlanders	Buitenlanders	Nederlanders	Buitenlanders	Nederlanders	Buitenlanders
Kuipers	13	3	6	5	2	1
Lakwerkers	-	1	-	-	-	-
Landbouwers	29	-	2	-	-	-
Landhuishoudkundigen	1	1	-	1	-	-
Landmeters	-	9	3	2	1	1
Leidekkers	1	-	-	2	-	1
Leerlooiers	4	1	1	-	2	-
Lettergieters	1	-	-	-	-	-
Lintwerkers	1	-	-	-	1	-
Lithografen	-	1	-	1	-	1
Likeurstokers	1	-	1	-	-	1
Loodgieters	3	-	3	-	3	2
Lijstenmakers	1	-	-	-	-	-
Machinestokers	3	-	2	1	2	-
Machinisten	2	7	4	4	5	5
Mandenmakers	1	-	2	-	2	1
Matrasmakers	-	-	-	1	-	-
Mechanici	1	6	-	5	-	-
Metselaars	39	10	20	14	14	9
Meubelmakers	4	14	11	25	9	18
Mijnwerkers	-	3	1	1	-	3
Modelmakers	-	1	-	1	-	-
Molenaars	4	12	4	13	-	6
Muzikanten	5	3	6	9	5	10
Onderwijzers	6	1	7	1	4	-
Opzichters en jagers	-	-	-	2	-	1
Papiermakers	-	-	-	-	1	-
Passementwerkers	2	1	1	2	1	-
Pikeurs	1	-	-	-	-	1
Photografen	1	1	1	-	-	2
Porcelainmakers	-	-	1	-	-	-
Pruikenmakers	-	-	-	1	-	-
Rietdekkers	1	-	1	-	-	1

	1868	1868	1869	1869	1870	1870
	Nederlanders	Buitenlanders	Nederlanders	Buitenlanders	Nederlanders	Buitenlanders
Schilders	30	6	22	4	10	6
Schippers	27	1	16	-	7	-
Schoenmakers	41	22	40	36	29	48
Schoorsteenvegers	-	-	-	2	-	-
Schrijvers	49	36	44	18	15	5
Sigarenmakers	15	4	17	2	11	1
Slagers	22	4	6	15	8	15
Slijpers	-	-	-	1	-	-
Slotenmakers	-	5	1	7	-	15
Smeden	43	7	42	10	18	8
Spoorwerkers	2	-	1	-	1	-
Steenbakkers	1	-	1	4	1	2
Steendrukkers	2	1	-	2	2	1
Steenhouwers	3	3	5	5	6	15
Stoelenmakers	2	1	-	-	-	-
Stoomketelwerkers	1	1	-	-	-	-
Stratenmakers	-	1	2	-	2	1
Stucadoors	5	3	2	-	3	1
Studenten	1	-	-	1	-	-
Suikerbakkers	1	-	2	2	-	1
Suikerzieders	-	-	-	-	-	1
Tekenaars	2	10	2	3	-	6
Telegraphisten	-	1	1	4	1	2
Timmerlieden	56	13	56	12	35	19
Touwslagers	3	2	3	-	1	-
Tuinlieden	16	3	17	5	16	8
Veeartsen	-	-	-	2	-	1
Vergulders	-	-	1	-	-	1
Verwers	8	2	3	3	4	2
Vissers	1	-	-	-	-	-
Vuurwerkers	-	-	1	2	3	-
Wagenmakers	3	1	4	-	1	4
Wevers	11	9	9	6	5	10
Wijnbouwers	-	-	-	1	-	-

	1868	1868	1869	1869	1870	1870
	Nederlanders	Buitenlanders	Nederlanders	Buitenlanders	Nederlanders	Buitenlanders
IJzergieters	8	4	5	6	3	4
Zadelmakers	8	3	5	8	4	5
Zeelieden	6	1	7	-	1	-
Zeepmakers	-	-	-	3	-	3
Zeilenmakers	1	-	1	1	1	1
Zoutzieders	-	-	1	-	-	-
Geen,	916	172	743	244	426	142
waaronder						
militairen van						
beroep en						
oud-gedienden						

Bijlage B.

Opgave van het aantal militairen door het *Koloniaal Werfdepot te Harderwijk* naar Oost-Indië uitgezonden in de jaren 1844-1894, met vermelding van de nationaliteiten.

Jaar	Nederlanders	Zwitsers	Duitsers	Fransen	Belgen	Italianen	Luxemburgers	Oostenrijkers	Zweden
1844									
1845									
1846									
1847									
1848									
1849									
1850									
1851									
1852									
1853									
1854									
1855	767	21	35	18	7	1			
1856	560	183	253	99	72	92		16	
1857	1543	803	581	181	405	37			
1858	746	701	305	37	297				1
1859	895	1041	209	8	297				
1860	860	437	86	6	91				
1861	1330	245	91		4				
1862	1004	5	36						
1863	545		47		1	1			
1864	1396	17	70	3	11				
1865	1419	21	87	2	18				
1866	1393	38	105	2	16				
1867	1350	103	250	12	2		3		6
1868	1558	173	196	9	46	1	3		17
1869	1286	375	288	6	32		1		13
1870	641	200	137	3	10	1	2		7
1871	970	2	19		6				

Jaar	Noren	Denen	Russen	Polen	Engelsen	Amerikanen	Spanjaard	Afrikanen	Portugezen	Grieken	Totaal
1844											780
1845											781
1846											1070
1847											1559
1848											2143
1849											820
1850											450
1851											1245
1852											1130
1853											1060
1854											1040
1855				1							850
1856	51		82	56	6						1470
1857	69		7	27							3653
1858	2							1			2090
1859											2450
1860											1480
1861											1670
1862	108										1153
1863			1								600
1864			3								1500
1865											1547
1866			1					1			1557
1867			1					1			1728
1868		1									2007
1869				1							2007
1870				1							1000
1871				2							1000

Jaar	Nederlanders	Zwitsers	Duitsers	Fransen	Belgen	Italianen	Luxemburgers	Oostenrijkers	Zweden
1872871	6	23	3	6		1			
18733048	88	103	536	181	4	2	3		
18741161	251	137	76	177	1	1	6		
18751227	147	267	619	2084	14	2	10		
1876992	72	224	1093	1316	27	6	18		
1877884	52	309	658	996	12	115	13	4	
1878668	132	411	12	666		59	20	9	
1879861	121	533	6	178	5	42	11	1	
1880861	56	440	4	61		47	20		
1881919	35	445	4	36		3	23	1	
18821237	33	354	23	63	2	4	11	1	
18831225	44	363	26	56		4	5		
18841108	34	404	10	53		6	10	2	
18851400	45	296		31		1	7		
18861519	60	255	3	32	1	76	14		
18871451	33	245	4	56		38	9		
18881257	30	205	12	401		17	7	1	
1889904	17	103	2	255		12	2		
18901081	25	95	8	167		20	6	3	
18911288	36	113	1	192	1	12	10	1	
18921418	47	142		299		20	5		
18931305	19	161	2	142		18	5		

Jaar	Noren	Denen	Russen	Polen	Engelsen	Amerikanen	Spanjaard	Afrikanen	Portugezen	Grieken	Totaal
1872					3			1			914
1873		1	4	4				3			3981
1874		1	7					1			1819
1875					16						4386
1876					53	27			2	2	3841
1877	1	1	1								3046
1878	4	1	1					1			1984
1879	6										1764
1880	1	1						1			1492
1881								1			1467
1882											1728
1883	1			1							1725
1884		2									1629
1885	1										1791
1886	2										1963
1887	1	2									1840
1888											1930
1889											1295
1890											1405
1898	1	1									1656
1892	1			1							1933
1893	1	2									1655

Literatuur.

Buiten de bronnen, waarnaar verwezen wordt in de voetnoten, werd gebruik gemaakt van:

- Ambert, Soldat. Etudes morales sur la carrière des armes. Paris. 1856.
- Arntzenius, J.O.H., De Derde Balische expeditie in herinnering gebracht door. 's-Gravenhage, Bellinfante. 1874.
- Atjeh. Verzameling van bulletins nopens de Tweede Expeditie. Batavia, Landsdrukkerij. 1874.
- Atchin. Verhaal der expeditie in 1857 door F.G. Hoffman. Nijmegen, H.C.A. Thieme. 1873.
- Kommissie van Enquête over de 1e exped. tegen Atjeh 1873 met processenverhaal. Dep. v. Oorlog. Kabinet. Geheim. (Ned. Indië).
- Atjeh-oorlog. Verzameling van bulletins, loopende van 13 April 1873 tot 27 Febr. 1880. Batavia, Landsdrukkerij. 1880.
- Balner, Dr. L., (Offic. v. Gez. 1e kl.), Karakterschetsen van den Indischen soldaat, benevens practische voorstellen tot verbetering der keuringsresultaten. Voordrachten gehouden in den geneesk. kring 'Preanger'. Indisch Militair Tijdschrift 1925.
- Beuming, P.H.R., Schetsen uit den strijd op Groot-Atjeh. Uitg. ten bate van het te stichten Herstellingsoord voor Rijksambtenaren. 1911.
- Blokhuis, E.A.F., Het Brakel-Harderwijksche geslacht van Daalen. Niet in den handel. 's-Gravenhage 1925.
- Boelhouwer, J.C., Herinneringen van mijn verblijf op Sumatra's Westkust gedurende de jaren 1831-1834. 's-Gravenhage, De Erven Doorman. 1841.
- Booms, A.S.H., Nederl. Indische Krijgs geschiedenis 1820-1840. Amsterdam, Engelhard, van Embden en Co. 1911.
- idem, Nederlands Krijgsroem in Insulinde. 2 dln. 's-Gravenhage. W.P. van Stockum & Zoon. 1902.
- Bouwensch, K.W., Viertelig Militair-technisch Woordenboek bewerkt door .. 2e geheel herz. druk. 's-Gravenhage, Gebr. van Cleef. 1920.
- Brakel, D., Handboek voor onderof. en korporaals der inf. van het Nederl. Ind. leger. Arnhem, K. van der Zande. 1882.

- Brasser, J.C., Soldatenleven in de Indische Wildernis. Zutphen, W.J. Thieme. 1930.
- Bruinsma, J.F.D., De verovering van Atjeh's groote Missigit. Sneek, H. Pyttersen. Tz. 1889.
- Brutus, Atjehsche omtrekken. 's-Gravenhage, W. Cremer. 1887.
- Cool, W., De Lombok-expeditie. Batavia, Kolff. 1896.
- Coste, Charles, La psychologie du combat. Deuxième edition. Paris 1929.
- idem, La psychologie sociale de la guerre. Deuxième edition. Paris 1929.
- Croo, du, M.H., Jan Fuselier. Meulenhoff-editie. 1916.
- Cruyplants, E., Histoire de la participation des Belges aux campagnes des Indes Orientales Néerlandaises sous le Gouvernements des Pays Bas 1815-1830. Bruxelles. 1883.
- Egeter, F.B., Het testament van den koloniaal. Uitg. V.O.O.N.I.L. z.j.
- Exodus, Abraham, Sergeant Weers en de zijnen. Djokjakarta, Drukkerij Bob. z.j.
- Feuilletau de Bruyn, A.A.G., De expeditie naar Bali in 1906. Niet in den handel. Breda. Kon. Mil. Academie. 1925.
- Geen, Jhr. F.M. van, Generaal van Geen 1772-1846. 's-Gravenhage 1910.
- Gep. Ind. Officier, De Doodenvelden van Neerlandsch Indië of De lotgevallen van een Koloniaal. Historisch Romantisch verhaal. Amsterdam, W. Keyser. z.j.
- Gerlach, A.J.A., Fastes militaires des Indes Orientales Néerlandaises. Zalt-Bommel, Joh. Nomen & Fils. 1859.
- Graaf, H.J. de, De Moord op kapitein François Tack. Amsterdam. diss. 1935.
- Grondslag voor opleiding en oefening der Infanterie. Top. inr. Batavia. 1914.
- Groneman, J., Bladen uit het dagboek van een indisch geneesheer. Voorrede van P.J. Veth. Groningen, J.B. Wolters. 1874.
- Groot, Corns. de, Tweede Gedenkboek van de Réunion der Oud-Vrywilligers dingende naar den rang van officier van 1830 tot 1840. z.j. zonder uitgever.

- Gyzel, J.M., Langs de Mahakan naar Centraal Borneo. Ons Aller Belang. Bandoeng. 1931.
- Hakke, J.G.H., Een Marszoon uit de dagen van voorheen. Bandoeng, Visser. 1913.
- Herfkens, J.W.F., De expeditiën naar Bali. 1846-1848-1849. Breda, Kon. M.A. 1902.
- Herfkens, J.W.F., De expeditie naar Lombok, 1894. Breda, K.M.A. 1902.
- Heutsz, Luit-Gen. J.B. van, door Alex. Amsterdam, L.J. Veen. 1904.
- In Memoriam J.B. van Heutsz, door J.L. van Beetem. Drukkerij P.H. Klop. z.j.
- Generaal van der Heyden. Album. Uitg. v.d. Amsterdamsche Courant. z.j.
- Holscher, Kurt Heimart, Der Soldat, der Krieg und der Tod. München, Ludendorffs Verlag. 1937.
- Hoefler, F.A., Fransch-Nederlandsch Militair Technisch Woordenboek. Arnhem, K. van der Zande. 1881.
- Hoofdofficier, Een Oud, De Generaal J.H.B. Köhler. Rotterdam, Nygh & van Ditmar. 1884.
- Hoog, P.H. van der, Wonosari. deel I en II. Nijmegen, H.C.K. Thieme. z.j.
- Hooyer, G. B., De Krijgsgeschiedenis van Nederl. Indië van 1811-1894. 3 dln. met atlas. Den Haag, Gebr. v. Cleef. 1897.
- Horresco, Gepensioneerden. Een kijkje in hun leven op de Veluwe. 2e dr. A.J. Wuestman. Harderwyk 1909.
- Horsting, L.H.C., Een paar uurtjes met ons. A.C. Nix en Co. Bandoeng. z.j.
- Hout, Mr. W.E. van der, Handleiding ten gebruike bij de uitoefening der Militaire Regtspleging bewerkt ten dienste van het leger in Nederlandsch Oost-Indië. Batavia, H.M. van Dorp 1862.
- Indisch Officier, Een, Rabia de Sassaksche. Utrecht. H. Honig. 1895.
- Jaarverslagen van den Topografischen Dienst. Jrg. 1905-1938.
- Jacobs, J.R., Te velde en in het garnizoen. Amersfoort, G.J. Slothouwer. z.j.

- Jacobs, J.R., *Uit het Indische krijgsleven*. Utrecht, H. Honig. 1892.
- Jan, Een, *Waarom wij kwamen*. Aan Jan Fuselier. z.j. zonder uitg.
- De Jonge, Mr. J.K.J., *De opkomst van het Nederl. gezag in Oost-Ind. 1595-1610*. Gravenhage, Nijhoff. 1862. Vervolg door P.A. Tiele. 1886.
- Jongejans, J., *Het land van Atjeh vroeger en nu*. Hollandiadrukkerij, Baarn. 1939.
- Kempees, J.C.J., *Holloway-pillen voor een jong officier*. 's-Gravenhage, Erven Doorman 1848.
- Kempees, J.C.J., *Pen en zwaard, Breda voor rekening K.M.A.* 1849.
- Kempees, J.C.J., *De tocht van Overste van Daalen door de Gajo-, Alas- en Batak-landen*. Amsterdam, J.C. Dalmeyer. 1904.
- Kepper, G.L., *Wapenfeiten van het Nederl. Ind. Leger*. 's-Gravenhage, Couvée.
- Kuypers, F.H.W., *Gesch. der Nederl. Art. deel IV*. Nijmegen, A. Blommert 1899, 1874.
- La Cordt Dillié, P.M., *Bijdrage tot de kennis der oorlogvoering in de Nederlandsche Oost-Indische Gewesten*. Samarang, De Groot, Kolff & Co. 1863.
- Lahure, Baron, *Les Indes orientales Néerlandaises. L'île des Célèbes*. Bruxelles. 1880.
- Landolt, H.M.F., *Militair Woordenboek voor Nederlanders bewerkt*. 1e en 2e deel. Leiden, A.W. Sijthoff. 1861.
- Landolt, H.M.F., *Dictionnaire polyglotte de termes technique militaire et de marine*. 1e partie Néerlandais-Français-Allemand-Anglais. Leiden, E.J. Brill. 1865.
- Lange, H.M., *Bijzonderheden uit de Nederlandsche krijgsbedrijven op Sumatra*. Semarang. 1848.
- Lange, H.M., *Het Nederlandsch Oost-Indisch leger ter Westkust van Sumatra 1819-1845*. 's-Hertogenbosch, Gebrs. Muller. 1854.
- Leupe, P.A., *De verdediging van Ternate onder den Gouverneur Johan Godfried Budach*. 1796-1799. z.j.z. uitgever.
- Leendertz, C.J., *In en om de kazerne. Schetsen uit het militaire leven*. Leiden, firma C. Kooyker. 1894.
- Lezer, Leo, *Liedjes van Blank en Bruin*. Bandoeng, Lezer. 1930.
- idem, *Cantine-vertellingen*. Bandoeng, Lezer. 1930.

- Leidraad voor opleiding en oefening der infanterie van het Nederlandsch-Indische Leger. Batavia, Javasche Boekhandel. 1907.
- Leidraad voor den Pionierdienst der infanterie. Batavia, Landsdrukkerij. 1889.
- Leidraad voor de Pionieroefeningen bij de infanterie. 3e dr. Batavia, Landsdrukkerij. 1900.
- Le Rütte, J.M.E.E., De Expeditie naar Montallat. Batavia, G. Kolff. 1861.
- Lienden, van, Dr. H.J.H., Bijdrage tot de typologie van den militair. Indische Krijgskundige Ver. no. 78. Bandoeng. 1933.
- idem, Empirisch onderzoek naar de geschiktheid der verschillende temperamentstypen voor den dienst in het Kon. Ned. Ind. Leger. Indische Krijgsk. Ver. no. 79. Bandoeng. 1934.
- idem, De meer-dimensionale selectie als middel tot verbetering van het Kon. Ned.-Ind. Leger. Indische Krijgsk. Ver. no. 82. Bandoeng. 1936.
- Lucardie, W.J., Oost-Indische Krijgsgeschiedenis. Niet in den handel. Breda, K.M.A. 1913.
- Maandblad voor den Onderofficier der Landmacht in Nederlandsch-Indië. 1e jrg. 1906 - jrg. 1916.
- Maaten, K. van der, De Indische oorlogen. 2 dln. Haarlem, de Erven Loosjes. 1896.
- Marcella, E., Geschiedenis van het Korps Genietroepen van het leger in Oost-Indië. Batavia, G. Kolff & Co. 1897.
- Mars. Tijdschrift voor het Indische Leger. Tweede jaargang 1869. (Na 30 Juli 1869 opgeheven). Samarang, 15 Januari 1869.
- Maurits, Onze inlandsche vijand. Batavia, Ernst & Co. 1873.
- Meerkerke, Rudolf van, door J.I. de Rochemont. 's-Gravenhage, Cremer & Co. deel 1 1887; deel 2 1890; deel 3 1891.
- Meis, A., Verhaal van den Palembangischen Oorlog van 1819-1821.
- Meyners, H.G.J.L., Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van het Bandjermasinsche rijk 1863-1866. Leiden, E.J. Brill. 1886.
- Meinsma, J.J., Geschiedenis van de Nederl. Oost-Indische bezittingen. Delft, Joh. IJkema. 1872.
- Miles, Indische herinneringen uit de Van Heutsz-tijd. Uitg. door het Hoofdbestuur der Eur. Onderof. ver. Ons Aller Belang. Niet in den handel. deel 1 en deel 2. (1931 en 1933).

- Militaire Courant voor het Nederlandsch-Indische leger. 1e jrg. 6 Sept. 1863.
 Chr. Kocken, Soerabaia. Gaat per 1 Jan. 1864 over in:
 Militair Tijdschrift van het Nederl. Ind. Leger. Verder over in:
 Militair Tijdschrift (Indisch), Jrg. 1:1869-1939.
 Militair Straf- en Tucht recht Nederlandsch-Indië. I en II. Niet in den handel.
 Breda. K.M.A. 1919.
 Nieuwenhuys, C., De expeditie naar Samalanga. Batavia, G. Kolff & Co. 1901.
 Nieuws van den Dag. Jubileumnummer 2 April 1930.
 Nijpels, G., Onze strijd in Zuid-West-Selebes tot 1838. dl. I en II. Batavia, Jav.
 Boekhandel en Drukkerij. 1902.
 idem, De expeditien naar Bali in 1846, '48, '49, '68 en de daaruit te putten lessen.
 Haarlem, Loosjes. 1897.
 Oehmke, T.R.L., Twaalf jaren koloniaal. Utrecht, H. Honig. 1913.
 idem, Waar kris en klewang dreigden. Amsterdam. N.V. Noord-Holl. U.M.
 1936.
 Oosterhout, R.A., Onze expeditie naar Lombok. Amsterdam, F.C. Bührmann.
 1895.
 Orders (Algemeene): 1830 t/m 1861; 1866, '67, '70, '71, '72, '73, '74, '76, '77,
 '78, '79
 1880 t/m 1900, 1902 t/m 1910
 Dagorders: 1830 t/m 1857; 1861 t/m 1868; 1870 t/m 1894; 1896, 1898, 1900;
 1907 t/m 1917.
 Orgaan van de N.I. Officiersver. 1e jrg. 1915-1940.
 Patrouilletochten in Atjeh en Onderhoorigheden. 1e en 2e bundel. (Niet in den
 handel. Militaire aanwijzingen).
 Perelaer, M.T.H., In het land der zon. Rotterdam, Uitg. Mij. Elsevier. 1884.
 idem, De Bonische expeditien op Celebes 1859 en 1860. Leiden, G. Kolff. 2
 dln. 1872.
 Poten, B., Handwörterbuch der gesamten Militärwissenschaften. Bielefeld und
 Leipzig, Verlag Velhagen en Klasing. 1877.
 Prell, A., Taptoe! Amsterdam, v. Holkema & Warendorf. 1904.

- Rees, W.A. van., Wachia, Taykong en Amir. Rotterdam, H. Nijgh. 1859.
- idem, De annexatie der Redjang. Rotterdam, H. Nijgh. 1860.
- idem, Handboek voor Postkommandanten. dl. 1 en 2. Arnhem, Thieme. 1862.
- idem, De Bandjermassinsche krijg van 1859 - 1863. 2 dln. Arnhem, Thieme. 1865.
- idem, De Bandjermassinsche krijg van 1859 - 1863 nader toegelicht. Arnhem, Thieme. 1867.
- idem, Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier. 2 dln. 's-Gravenhage, M.J. Visser. 1863.
- idem, idem. 2e serie. 2 dln. 1865.
- idem, Vermeulen Krieger. Arnhem, Thieme. 1870.
- idem, Toontje Poland. 2 dln. 2e uitg. Leiden, Van den Heuvel. 1873.
- Reglement op de exercitien der infanterie van het Nederlandsch Oost-Indisch leger. Algemeene bepalingen en soldatenschool. Uitg. op last v.h. Militair Departement. H.M.v. Dorp, Batavia. 1861.
- idem, Pelotonsschool. 1861.
- idem, Bataillonsschool. 1861.
- idem, Linieschool 1862.
- idem, Kompagnie-school. 1871.
- idem, Bataillonsschool. 1871.
- idem, Kompagnie-school. Landsdrukkerij, Batavia. 1872.
- idem, Bataillon-school. idem 1872.
- idem, Linie-school. idem 1872.
- idem, Tirailleur-school. idem 1879.
- idem, Compagnie-school. Batavia, Albrecht & Co. 1886.
- idem, Grondslag van het onderricht en Recrutenschool. Batavia. 1896.
- idem, Compagnie-school. Te Breda voor rekening K.M.A. 1896.
- Reglement op de Inwendige Dienst, de Policie en de Krijgstucht van de Infanterie, gewijzigd voor het Indische leger. 3e verb, dr. Breda, J. Hermans. 1862.
- Reglement op de Inw. dienst der infanterie van het Nederl.-Indisch leger. Batavia, Landsdrukkerij. 1875.
- Reglement op den Inwendigen Dienst der Infanterie. Batavia, Ogilvie. 1897.

- idem, Batavia, G. Kolff. 1897.
- idem, Batavia, Jav. Boekhandel. 1903.
- idem, Batavia, Jav. Boekhandel. 1908.
- Ryneveld, J.C. van, Celebes of veldtogt der Nederlanders op het eiland Celebes in de jaren 1824 en 1825. Breda, Broese & Comp. 1840.
- Robidé van der Aa. De vermeestering van Siauw door de Oost-Indische Comp. z.j. zonder uitgever.
- Rouveroy van Nieuwaal, M.C. van, Het Maleisch in de kazerne. Breda, P. Nieuwenhuys. 1891.
- Sabron, F.H.A., De Militaire Willemsorde. K.M.A. Breda. 1812.
- Schaar, Dr. P.J. van der, Geopsychnische en geophysische verschijnselen. Soerabaia, Kolff & Co. 1940.
- Schoemaker, J.P., Schetsen uit den Atjeh-Oorlog. Tweede bundel, 's-Gravenhage, W.P. van Stockum. 1890.
- idem, Het verraad van Lombok. 's-Gravenhage, W.P.v. Stockum. 1895.
- idem, Verhalen uit den Grooten en Kleinen oorlog in Nederlandsch Indië. 's-Gravenhage, W.P. van Stockum. 1897.
- idem, Verhalen uit de Indische krijgsgeschiedenis. Amersfoort, Valkhoff en Co. z.j.
- idem, Verhalen uit de oorlogen in Ned. Oost-Indië. 's Hertogenbosch, Van Vrijberghe de Coningh. z.j.
- Schmidt, Heinrich, Ziel en leven, of Wat betaalt Oost-Indië? vrij bewerkt naar de 4e Hoogduitsche uitg. door W.N. Peypers. 's-Gravenhage, Kuypers en van Duyl. 1869.
- Schrijver, L. de, Jongens van Jantje Kaas. 1e en 2e serie. Bandoeng, Vorkink. 1922.
- Schröder, Th. W. en C.L., Leidraad voor jonge officieren van het O.I. Leger te velde. Rotterdam, H. Nygh. 1863.
- Schulze, F., Lombok-expeditie. Batavia, Albrecht. 1894.
- Smits, J.C.J., Gedenkboek van het Koloniaal-Militair Invalidenhuis Bronbeek. Arnhem, P. Gouda Quint. 1881.
- Steek, F.G., Reis naar Java. Wenken betreffende de dienst bij het Ned. O.I. Leger. Uit het Hoogd. door W.A. van Rees. Utrecht, C.v.d. Post. 1862.
- Struyvenberg, A., Korps Marechaussée op Atjeh. 1930.

- Swieten van, J., Krygsverrichtingen tegen het eiland Balie in 1848. 's-Gravenhage, Erven Doorman. 1849.
- Voorschrift voor den Staf-Tamboer, den Staf-Hoornblazer en de Tamboers en Hoornblazers van het Nederlandsch Oost-Indisch Leger. Uitg. op last van het Militair Departement. Batavia, H.M.v. Dorp. 1861.
- idem, Batavia, Landsdrukkerij. 1879.
- Reglement op de Exercitien der Infanterie. Tamboers-en Hoornblazersschool. Batavia, Albrecht & Co. 1886.
- idem, Bijgewerkt t/m inf. ord. No. 4 van 1895. Batavia 1896.
- Tamboers- en Hoornblazersschool. Breda bij Broese voor de K.M.A. 1896.
- Tamboers- en Hoornblazersschool benevens Marschen en Signalen voor de Infanterie N.I. Breda. K.M.A. 1901.
- Thorn, Major William, Memoir of the conquest of Java; with the subsequent operations of the British forces in the Oriental Archipelago. London. Military Library Whitehall. 1815.
- Timmermans, L.J.F., Geschriften van... Batavia, H.v. Dorp. 1887
- Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië. Zaltbommel. Joh. Noman en zn. Van 1e jrg. 1837 tot 1890.
- Ujlaki, Dr. S., De gevangenschap van de colonne Lindgreen bij den Radja van Lombok. Rotterdam, Nygh & v. Ditmar. z.j.
- Umbgrove, G., Iets over Indië en byzonder over het leger. 's-Gravenhage, Erven Doorman. 1858.
- Vaandel, Ons, Orgaan van den Nederlandsch-Indischen Militairen Bond voor Koningin en Vaderland. Jrg. 1907, 08, 09, 10, 11. Daarna opgeheven.
- Valentyn, François, Oud- en Nieuw-Oost-Indien. 5 dln. 1724.
- Vergers, P., De oorlog met Atchin. Doesborgh, J. van Schenk Brill. 1875
- Verzameling der merkwaardige vonnissen gewezen door de krijgswaarden te velde in de Zuid- en Ooster-afdeeling van Borneo gedurende de jaren 1859-1864. Batavia, Landsdrukkerij. 1865.
- Vigny, Alfred de, Servitude et Grandeur militaires. Paris. 1891.
- Vlijmen, B.R.F. van, Bali 1868. Amsterdam, Loman. 1875.

- Vermeulen Krieger, P.F., Oost-Indische oorlogen. Breda, Broese & Co. 1829.
- Voorschrift, Beknopt, omtrent samenstelling, het onderhoud en de aanwending van het Achterlaadgeweer. Batavia, Landsdrukkerij. 1873.
- idem, Batavia, Landsdrukkerij. 1874.
- Voorschriften voor het gevecht en tot het houden van oefeningen bij de infanterie. Batavia, Albrecht & Co. 1886.
- Voorschrift voor het houden van oefeningen bij de Infanterie. Batavia. 1897.
- Voorschrift omtrent de samenstelling, het onderhoud en de aanwending van de revolver en daarmee te houden schietoefeningen bij de infanterie. Batavia, Landsdrukkerij. 1891
- Weede, van, Indische reisherinneringen. Haarlem, H.D. Tjeenk Willink. 1908.
- Weitzel, A.W.P., Schetsen uit het oorlogsleven in Nederl. Indië, de Lampongs in 1856. Gorinchem, J. Noorduyt en zoon. 1862.
- idem, De Derde militaire expeditie naar het eiland Bali in 1849. Gorinchem, J. Noorduyt. 1859.
- Wekker, Hoe beschaafd Nederland in de twintigste eeuw vrede en orde schept op Atjeh. 's-Gravenhage. Avondpostdrukkerij. 1907.
- Weyl, S., Het leven van den Europeeschen militair in Ned. O. Indië. Baarn, Hollandia-drukkerij. 1919.
- X, De verwickelingen van het Ned. Ind. Gouvernement met de chineesche bevolking op Westelijk Borneo toegelicht. T.v. Ned. Ind. 1853.
- Zentgraaff, H.C., Langs oude paden. 2 dln. Batavia. Drukkerij de Unie.
- idem, en W.A. van Goudoever, Sumatraantjes. 3e dr. z.j. Java-Bode.
- idem, Atjeh. Batavia. Drukkerij de Unie. z.j.

Register.

De onderstaande woorden komen *niet* voor in:

Woordenboek der Nederlandsche Taal, 's-Gravenhage, M. Nijhoff. voorzover de delen tot 1 Januari 1940 zijn verschenen (deel VII. II tot en met afl. 38. KOEN; deel XII. II tot afl. 31. PRESBIJTER; deel XV tot en met afl. 15 STOOM).

Van Dale, Groot Woordenboek der Nederl. Taal. 5e geheel opnieuw bewerkte uitgave 1914;

Koenen - Endepols, Verklarend Handwoordenboek der Nederl. Taal. 18e dr. 1937.

Komen de woorden wèl in bovengenoemde woordenboeken voor of met afwijkende betekenis, dan staat dit vermeld met resp. W.; v.D.; K.

Aanhaken 147, 153.
 aanplakken 161.
 aap zuigen 160.
 adelborst 125.
 afdroertjes 153.
 afgevuurd W.v.D.K. 164.
 afslag W.K. 147.
 aftrekker v.D. 123.
 agam 150.
 ajam Palembang 156.
 alignement v.D. 119.
 aloëer 131.
 anak kolong 163.
 anaqleh 131.
 andijvie 159.
 appointé 119.
 asphaltmaréchaussée 140.
 atal 134, 145.
 Atjeh-aanvulling 180.
 Atjeh-jas v.D. 143.
 Atjeh-leverantie 148.
 Atjeh-vlag 161.
 au pivôt mouvant 119.
 auwer-auwer 132.
 A.V.H. 155.
 azijnzijker 142.
 Baard à la jeune France 118.
 baas 131, 136.
 B.C. 137.
 B.V.K. 147.
 bajonet W; K. 167.
 bajonnetten (op zijn laatste...) 164.
 bak 158.
 balei 131.
 balie W; v. D; K 129.

bamboe-broek 133, 143.
bank (over de.... trekken) 160.
bapa-letnan 137
bastiongroente 157.
bataljon (21ste) 141.
bedkoets W; v. D; K. 142.
bedplank v.D. 166.
beeldstormer 141.

beer (ketting-, keuken-, lampen-, thee-, trein-), 125, 141.
 beet van een kaaiman 165.
 bekas 132, 151.
 belabbering 123, 150.
 belang (blang) 131.
 benoemingssignaal 150.
 benteng-dienst 133.
 benteng-reliwo 132, 135.
 benteng-sipoewe 132, 135.
 benteng-talloe 132.
 berang (zie: randjoe).
 beratippers (beämal) 133, 135.
 berg 141, 177.
 beurtschipper 141.
 bezem-adjudant 137.
 bidoek 131.
 bijzwabberen 146.
 bikkesement 122.
 biljet 151.
 binken (zie: groene).
 bintang 145.
 blanda speklul 142
 blandar 131.
 Blang (zie belang).
 blauwe 139.
 blauwe leugen 163.
 blikjes 145.
 blikwinkel 139.
 bloedorder 151.
 bloedvingers 143.
 bloemetjes 158.
 blubber 158.
 bobberlap (boeboerlap) 140.
 boeëng 131.
 boei 131.
 boekit 131.
 boerenvanger 123.
 bokken 160.
 bokkie 142.
 Bokser 162.
 bonje K; 122.
 borst rammen (sta niet op je...) 164.
 bosje 146.
 botertien 129.
 bracelet K. 122.
 brandspuitexerceren 159.
 brave 167.

broekzwaarte W; v.D. 166.
broko 145.
bronzen 158.
brood op de plank 161.
broodje met Chinese vingers 157.
broodje met jodeform 157.
broodje met lafhartigheid 157.
buikje v.D. 162.
buikslieren 152.
buitenmodel compiesvet 157.
buitenmodel sajoer 157.
buitenmodel sambal 157.
bullen 167.
B.Z.K. 158.
Centercompagnie 135.
chandoeri (zie: kandoeri).
chef de gamelle 137.
chocoladeplak 145.
circus van v. Heutsz 148.
cochianus 134, 143.
colonne-matjan 132.
commissie (voor de ... trekken) 156.
competeren K. 173.
confectiekind 158.
conscriptieboekje 144.
constructiewinkel v.D. 168
contra marscheren W. 118.
corridorwacht 147.
D. van Daalenboom 165.
dag 167.
dagverblijfhouder 138.
dampen injagen 122.
dansmeester (exerceren als ...) 166.
dardanel 139.
défroyement 119.
dekken op zijn voorman 164.
dekking grassnijden 151.
dekking Heinzenknecht 151.
dekking kankerplank 3 51.
dekking opname 151.
dekking telefoon 151.
dekking transport 151.

dekking zure drank 151.
 deployeren 118.
 didong 140.
 dikiren 133
 dikkop W; v. D; K. 155.
 djaga malam 133.
 djahat v. D; K. 162.
 djaloer 145.
 djèngang 132.
 djoekoengs 145.
 dof 153.
 donderbus W.v. D; K. 144.
 doorgeslagen 150, 173.
 doorstomer 123, 136.
 doos met marmotten 146.
 douw krijgen 152.
 draad (over de ...gaan) 150.
 draaibas (draaibus) 144.
 drinkmok 129.
 droge koppen 153.
 droge pitten 153.
 drom 132.
 dronkemansorder 148.
 druk op zijn pet krijgen 152.
 drukker 122.
 dubbele 136.
 Duivelsgat 162.
 duiventil 151.
 duizend-meterstrook 150.
 duizend-op-een-lepel 157.
 dweilen 146.
 dynamietflodders 144.
 Een en twintigen 153.
 eerstaanwezende 137.
 eigen middelen 144.
 employé in de koffie 136.
 etteren 158.
 Europees 129.
 executie-parade v.D. 148.
 expeditionnaire ossen 157.
 Ferdana mantri 132.
 flikkers op een houtje 157.
 Galadak (gladak) 145.
 galerijwacht 147.
 galgenpeloton 148.
 galop 166.
 gebroekt v.D. 166.

gedekt houden 165.
geheel ('het ...') 150.
geitenneuker 164.
gekleed slapen 150.
genezerik 138.
gesp 127.
Geumpeni 163.
geweer (percussie-, sappeurs-, silex-, slag-) 134.
gewestelijke 137.
gezouten Jan W. 165.
gieter 159.
gladak (zie galadak).
gleh 131.
goed mee zijn (er ...) 148.
goede eerste 150.
Gorkumsche torentjes 162.
goudvinkie 156.
gouvernementskast 165.
grendelinspectie 159.
groene binken W; v.D. 139.
grootmajoor v.D. 138.
grootvader 166.
Haagse verschoning 165.
haal over de zak v.D. 166.
half koper-half zilver 135, 168.
hammenzakkenrats 163.
handlanger W. 128, 140.
hap scheepsgaren 156.
hap snert 155.
hari katje 147, 171.
hassebassie 122, 156.
havermotor v.D. 146.
heinzenknecht (zie: dekking).
heldenmoed 157.
helmhoed v. D; K. 145.
helmhoedjes 157.
hemeldragonder W; v.D. 161.
hemellichamen 137.
hengs (op de plaas rus) 166.
Heutszboom (de van...) 125, 165.

hijseknijser 123, 136.
 hikajat prang 131.
 hinderlagen (zie wandelende ...)
 hintemer 122.
 hoed (man met de ...) 137.
 hoeloebalang 131.
 hoer (er leit een...op sterven) 159
 hofmeester 138.
 hondenkomedie 161.
 hondenstaat 147.
 hondenvreters 140.
 Hongertjot 125.
 hoofdofficiersteugel 146.
 hoofdofficierstrem 146.
 hoofdwacht (achter de...) 152.
 hospitaalhyena 138.
 houw bovenop 149.
 huppeltroepen 142.
 huppelwater v.D. 122, 155.
 Iemand zoeken v. D; K, 152.
 ikan haai 157.
 impériale v.D. 118.
 indemniteit v.D. 119.
 infanterie (onder de..komen) 166.
 inkommertje 156.
 inlands ridder 145.
 Jacht op Ridders 145
 jacob 141.
 jagtfluitje 119.
 jajem 122.
 Jan 126, 138.
 Jan compagnie 138.
 Jan den dief 138.
 Jan met de lappen 136.
 Jan olie 137.
 jandoedel W; K. 123, 155.
 Jantje Kaas 127, 138.
 japannie 160.
 japanse tafel 159.
 jeneverkruis 145.
 Kadraaijer 124, 137.
 kafir 131.
 kain (met de ... omhoog) 163.
 Kale (de) 125.
 kamefleren 172.
 kampement (Het stenen ...) W. 153.
 kampong dièm 166.

kandoeri (chandoeri) 131, 158.
kaoem 131.
kapak 131.
kaphé dateng 131.
kapitein Jas 164.
kapitein veroveren 156.
karbouwen 139.
karbouwenei 157.
Kareltje Eenoog 125.
karrewij 129, 155.
kasau 131.
kasok 131.
katjauen (katjau radja) 132.
kattekop W; v.D. 144.
kedei 131.
kee W. 162.
kegelen 160.
ketek 145.
ketjihik 131.
kettingarbeid 134.
keukenbeer 125, 141.
keutjhi 131, 137.
kibelton 144.
kinf, kinnef 122, 158.
kist A.V.H. 155.
kist (Op de ... zitten) 161.
kist (van de ... gaan) 156.
kist met onweer 146.
klaar om te zeilen 165.
klapoor W; v.D. 158.
klapperpatrouille 149.
klarinetten 158.
klasser, 3e en 4e W; K. 177.
kledingtas 142.
klep 136.
klewang tebal oedjoeng 131.
klompenmaker 137.
klootzakken 163.
kloppen (een wachie...) W. 146.
kloten jeuken 159.
kloten op de leest slaan 157.
kneisters 153.

knijp 152.
 knods 137.
 knodsen 139.
 knufferd 123.
 kobus 163.
 Köhlerboom 125, 165.
 koeskoesjes 133.
 koewala 131.
 koken in de leren kist 157.
 kolek 131.
 kolf 152.
 kontje klap 164.
 koortsjaren 152.
 koperen ploert v.D; K. 163.
 koperzuiger 123, 140.
 koppengeld 150.
 kozakkenpost 126.
 kretser W; v.D. 123.
 kribbenvet 147.
 krijgsraad (voor de ... 'trekken') 153.
 kris bahari 131.
 kroeëng 131.
 kroontje 128.
 kroppen W; v.D. 156.
 kruiwagenstraf W; v.D. 134.
 kurketrekker 165.
 kwakboer W. 159.
 kwartaalzuiper v.D. 156.
 kwartjesdief 137.
 kwispeldoor 144.
 Laatste bajonetten 164.
 laatste vernieuwing 144.
 ladèng 131.
 lait-lait 132.
 lam 131.
 lamp (geef de ... eens een opdonder) 162.
 lampenbeer 125, 141.
 lampoe 131.
 lancier W; v.D; K. 140.
 lands 139.
 latten 160.
 lawassiekarrewij 129, 155.
 leegpoeieren 150.
 Leeuwenbataljon 142.
 lekke sim 159.
 lekke vinger 159.
 lekkerpieper 123.

leksteen 159.
lepel (alle uren een ...) 147.
Lho Seumawe 156.
lichtblauwwater 145.
lierenmannetje v.D. 171.
ligmatje 142.
lijftamboer 140.
limpo 131.
lokje 129.
longtom 144.
loods 126.
loterijlijst 161.
luizen (hij heeft ...) W. 163.
lul (hij is de ...) W. 152.
lullebijter 157.
lultalie 133, 171.
Maagje 156.
main nos 160.
majoor 138, 177.
majoorse v. D; K. 138.
makan-compleet 132.
malenger W; v.D; K. 123.
man W. 128, 138.
man met de steekpan 140.
mandauw 133.
marechaussée-strik 143.
marga 132.
mariam kodok 133, 144.
marodeurs W; v. D; K. 165.
mars (hij had in de ... ingebracht) 162.
mata-mata 140, 163.
matschudding W. 123.
mekkaganger 140.
mèl 131.
melk (de ... is goed) 164.
melkinrichting 126, 139.
menagedief 136.
merrek W; v.D; K. 139.
meunasa 151.
middelen (zie: eigen ..).

mieren (witte) 171.
 Mikker 125.
 mikmakken W. 147.
 mimpahplaats 149.
 mineurs W; v. D; K. 139.
 miniéshutter 144.
 mobielbewakingsdetachment 148.
 modder verdelen 146.
 moeng 150.
 moentji kerri 163.
 moesoeh 150.
 mok (zie ook: drinkmok) W. 122.
 Molentje 126.
 mondje (betis) 171.
 muskietennetje 155.
 muskietenvest aantrekken 155.
 muziek (hij is zuur en van de ...) 152.
 Nabrande 159.
 nageven W. 166.
 neerpuimen 161.
 Nelle's (van ... snoepgoed) 158.
 njai v.D. 165.
 nutteren 164.
 Obat ketjap 132.
 obor 144.
 Obos Panalan 132.
 oelama 131.
 onder uit de zak krijgen 153.
 onderen (er van... gaan) 164.
 onderofficierskloten 158.
 ooginjecties 162.
 oom 136.
 oorlam W;v. D; K. 155.
 opbewaren 173.
 opname (dekking ...) 151.
 oprollen (zich ..) 156.
 orangerats 157.
 orgel met 15 pijpen 155.
 ouwe W; v. D; K. 137.
 over de draad gaan (zie: draad).
 overtocht W; K. 152.
 overvoer W. 152.
 Pacificatieknuppel 145.
 pagger (door den ... gaan) W; v.D. 156.
 paja 150.
 pakriem (een lange ...) W. 147.
 Palembangse kip 156.

palisaderingbijters 139.
pang (zie: panglima).
panglima 131, 138.
papegaaiensoep 156.
paraferen 150, 173.
parang gedah 131.
pas de route 119.
pasirah 132.
paspoort (rood ...) v. D; K. 149.
patatters v. D; K. 122.
patrouilleblik 144.
pawang-oetan 138.
pelors 144.
peper en zout-lokje W. 129.
permissie v.D. 149.
pet (druk op zijn...krijgen) 152.
petjah kaki 133.
pettenwinkel 161.
piekenier v.D. 140, 141.
piet van blijven 161.
pijp 126, 145.
pijp wijn W; v.D. 156.
pikker W. 122, 140.
pil v.D. 137.
pilaardollar v.D. 162.
pis (iemand over zijn...jagen) 164.
pitoe 166.
pitten 161.
plaatselijke 137, 177.
platluis 160.
pleeduikers 142.
poetraseer napas 132.
poloepoes 144.
pond W. 153
Pontjol (Bondjol) 153.
pook 144.
post (iemand op ... zetten) 162.
pot (de vierkante ...) W; v.D. 156.
pot stijf 156.
pot verscheuren 156.
praal 138, 177.
prang K. 150.

proatin 132.
 promenade v.D. 118.
 Pupillenschool v. D; K. 126, 149.
 puthaak (over de .. getrouwd zijn) v. D; K. 158.
 Raban 132.
 rakans 163.
 randjoe K. 132, 133.
 rapatters 133.
 rats v.D; K. 122.
 rayoet 131.
 recht op en neer 155.
 rechterschouder voorbrengen 163.
 recognosceringpatrouille v.D. 150.
 reconvallescenten v.D. 146.
 reichlamp 144.
 rem- en trek-touwen 146.
 rëntjong v. D; K. 131.
 reuzel te scheuren v.D. 161.
 réverbère K. 144.
 ridder (het ...) 145, 177.
 riddersoldij 147.
 rieuë 162.
 rijbroek (het zwaar voor zijn... hebben) 158.
 rijst in een mandje 171.
 rimboe v.D. 165.
 ringgit boeroeng 164.
 roedoes 131.
 roemah anoeh 159.
 roemah pandjang 159.
 roestkrabber 139.
 rond en eerlijk 160.
 rondje geven 158.
 rondos 167.
 rood paspoort (zie: paspoort).
 rookertje W. 122.
 rotgezel W; v. D; K. 141.
 rotkar 144.
 rotmok 157.
 ruimnaald W; K. 134.
 Sadeb 131.
 safiaantje 122, 159.
 sappeur v.D. 135.
 sarapping 132.
 sawahkippen 142.
 schaftorder 147.
 scharlakenwater 145.
 schavinkje 159.

scheepsgaren (een hap..) 156.
schelm (eerloze ...) 134.
schilderhuis (zie: verhoogd ...).
schimmel 153.
schoenenvuur 148.
schrabbers K. 122.
schroef W. 139, 153.
schroevendraaier 138.
schrijverspersoneel 163.
schutterij 141.
sekin 131.
Semarangs beschuit 157.
sergeant stenga telur 136.
silexgeweer 134.
sim (zie: lekke).
sinaboeq 131.
sjabannoo 156.
sjahid 131.
sjamfoeter 123, 139.
sjouwermansbal 126.
slaghoedjesfabriek (een van de..) 159.
slakkensteker W; v. D; K. 144.
slobber W; v. D; K. 157.
slobkousen v.D. 134.
sloeber W; v.D; K. 122, 162.
slofften (er doorheen ...) 152.
slokkiesboer 126.
slompret 141.
slonsie W; v.D. 160.
smeerproppen 157.
smid (bij den ... in de kost) 152.
smoel in vat kopspijkers 172.
snaar W. 163.
snellader 141.
snelvuur 157.
snert (een hap ...) 155.
sneuvelen 156.
snikkel 123, 164.
snotkoter 144.

snotneuzen 167.
 snurker 123, 138.
 sodometer (er leit een... op sterven) 159.
 soep looppas 132, 157.
 soeroehan 131.
 soopje (zie: zoopje).
 soutien 118.
 spaanse mat W. 164.
 spandrie 139.
 spatje W; v. D; K. 122.
 spekzak 143.
 spijsverzorger 135.
 spreij 142.
 springpunten bij O.L. Heer op zolder 152.
 spruitje 162.
 spuitgast 141.
 staart (draagt zijn ...) 166.
 staart (is op de ... getrapt) 159.
 staat op de lijn van bataille?
 staat van verboden huizen 147.
 stabelan 141.
 stamboeknummer W. 142.
 stamboeknummer opnemen 162.
 steek W; v. D; K. 138.
 stekelvarkenspelletje 146.
 stenen kampement 153.
 stengan didong 140.
 stip W; K, 136.
 stoepen W; v. D; K. 142.
 stoepelij 142.
 stokkeknecht W. 138.
 stomme jongen 160.
 straat (op ...) 153.
 straatje 147.
 strengen (je moet niet over de ... slaan) 166.
 strik (zie: marechaussée).
 strontstamper 159.
 strotje (gattji) 171.
 strozak keren 148.
 strozakken vullen 156
 strozakkendienst 147.
 strozakkengeld 148.
 stuk uit de lenden draaien 158.
 stutten (aan zijn .. trekken) 163.
 subsistentenkader 146.
 suspenderen W.v.D. 118.
 suspensie W.v.D. 118.

Tachtig (hij heeft.. van me) 165.
tachtigponder 137.
tali K. 133.
tamofonds 132.
tanda mata 131.
tanda toendoek 131.
tandoe v.D. 144.
tap W.v.D. 145, 156.
tarabadjoi 131.
telefoon (dekking ...) 151.
tengkoe 131.
term W. 147.
termstreep W; 127, 143.
thee in de pot doen 158, 172.
thuisbrengen 163, 165.
tiang 131.
tikarmatje 133, 168.
tipoe-atjeh 131.
tjanto (tjonto) 133, 135.
tjap-tjap 147.
tjèt 133, 136, 139.
tjèt muf 133, 136.
tjoet 131.
tjok yang 131.
tjot 131, 162.
toeda-toeda 132.
toekoe 131.
toewankoe 131.
ton (onder de ton gelopen) 148.
transie 139.
transport (dekking ..) 151.
trein (geblindeerde..) 144.
treinbeer 125, 141.
treurkamer 151.
troetels v. D; K. 134.
tromplader 144.
tronk v. D; K. 126.
tuchtiging K. 150.
U zeggen 166.
uitpakken 158.
uitsmijtertje 156.
uitwringen (lenden..) 158.

Vasthouden 165.
 veldontdekking 128, 150.
 verboden huizen (zie: staat van ..).
 verdriettroepen 139, 171.
 vergifdoos 146.
 verhoogd schilderhuis 145.
 verhoor à la v. Daalen 151.
 verkeerde mars in front 159.
 verlof 150.
 vernieuwing (zie: laatste ...).
 verraier 163.
 vest aanhebben 156.
 vetboekje 144.
 vetdoffer 123, 141.
 vetkees 139.
 vetlel 139.
 vetsmelterij 149.
 victoriabrander 144.
 vierkante 156.
 vierkante lummel 156.
 vierkante pot v.D. 128, 156.
 vinger (zie: lekke).
 vivres v. D; K. 157.
 vlees op blok 164.
 vlekken 159.
 vlooiënbak 142.
 vogelkooi 126.
 volksspijs 157.
 volksspijs in blik 172.
 volle pannen 163.
 voorman (op zijn .. richten) v.D. 152.
 vrouw met dunne hakkepezen 163.
 vrouwenkamer 152.
 vrouwenloods 152.
 vuursteen K. 134.
 vuurwerk maken 149.
 Wachie kloppen 146.
 wachtmeester 155.
 wandelende hinderlagen 149.
 wang njamoek 132.
 wasbaas 156.
 waslijnenclub 146
 Watergeus 125.
 watermars 166.
 waterpiano 162.
 watje-watje (wadjik) 171.
 weduwe (een ...) 158.

weest verblijd, de boot is aan 161.
werkelozen 141.
werktoer 148.
wespen 142.
westminsterklok 158.
wingsen 143.
winkel (zie: constructie ..).
witte zwaantje (zie: zwaantje).
Ijzeren pak 142.
Zakdoek voor de neus 162.
zakken (zich laten ..) 146.
zalf (blauwe ..) 159.
zeewater 155.
zendeling v.D. 128, 159.
zerebenenbataljon 149.
ziekenkot 130.
ziekenpeut 140.
zilvernekkie 156.
zit in de blauwe zalf 159.
zoeken (iemand ..) v. D; K. 152.
zoopje v. D; K. 155.
zoute-visboeren 141.
zoutwaterjan 141.
zoutwaterluitenant 137.
zure drank (dekking ...) 151.
zuur en van de muziek 152.
zwaantje (hij heeft het witte ..) 153.
(hij heeft het rode ..) 153.
zwarte tabak 158
zwarte hond 158.
zweet 157.
zwick in de kolonne 163.